

Г. А. Козубовський

ДО ПОХОДЖЕННЯ ГРИВНІ

*Де хліб, там і міра
(старовинне прислів'я)*

У статті розглядається проблема походження слов'янської гривні. Звертається увага на стародавні та середньовічні зернові та земельні міри Ірану, Кавказу та інших країн Передньої Азії. Їх аналіз дозволяє припускати, що першопочатки слов'янської гривні походять від східної хлібної міри «gruw» («grīw», вірм. «gruv») чи їх похідних. І зернова міра передувала усім іншим: мірі ваги, грошового знаку, прикрасі.

Ключові слова: Грив-модій, гривня, система зернових і земельних мір, Персія, східні слов'яни, Київська Русь.

Більше двох століть лінгвісти й історики досліджують походження, назву, основні метрологічні та хронологічні особливості грошової і вагової одиниці Давньої Русі — гривні. Але і в наш час ще залишається багато не вивчених та дискусійних питань із цього приводу.

До початку ХХ ст. було запропоновано кілька основних версій щодо походження гривні. В. Н. Татищев пов'язував гривню з ціною коня — «гривна, взятое от гривы, значило цену лошади, но весом серебра чистого фунт» (Татищев 1996, с. 248, 280; Левшиновский 1903, с. 30).

Один із найперших дослідників гривень М. Муравьов пов'язав гривні з німецьким «Griff» — що означало пригорошню («горсть») і російським «брати» — «бери». Дослідник звернув увагу, що на початку ХІХ ст. у Німеччині застосовувався вираз — «в горсть могущее вместиться». Новгородці, які постійно чули «гриф-фон-зильбер», по-своєму передали це — «грифны серебра». Він вважав, що з V ст. н. е. слов'яни називали гривнями

злитки срібла чи золота, які вміщувалися «в горсть» і які з часом стали і прикрасою, «отличием возвышенного сана», що привішувалися на ланцюгах на грудях (Муравьев 1826, с. 6, 14; Левшиновский 1903, с. 30).

К. В. Болсуновський пов'язав форми злитків (зокрема київських) з формою суден-барж якими перевозили хлібні та інші грузи в Наддніпрянщині, а також вважав їх податком — десятиною від товарів що знаходилися на відповідних судах (Болсуновский 1903, с. 12, 19—21).

Із середини ХІХ ст. більшість фахівців підтримують сформульоване А. Куником визначення гривні, від старовинної форми прикметника, що присутнє в усіх слов'янських мовах і яке виводиться від слова «грива» («что на шее») (Чернов 1957, с. 146—147). Гривня визначається у трьох основних назвах: шийної, вагової та грошової. Гривня вагова походить від оцінки шийної — на вагу. Грошова гривня, що походить із вагової, відливалися з часу утворення давньоруської держави чи зразу після того (Куник 1860, с. 8—12).

Так і більшість словників визначають слово від прикраси, яку носили на шиї, і що являє собою «субстактированный стислий прикметник за допомогою суфікса «ън» від іменника «грива» (шия, загривок, волосся на шиї та по хребту деяких тварин) (ред. Шанский 1972, с. 170; ред. Мельничук 1982, с. 593; Преображенский 1910—1914, с. 158; Шапошников 2010, с. 197).

З прикрасою, намистом пов'язують гривню і в спеціальних працях (Романова 2017, с. 99—100). Окремі намистини асоціюються зі словом «гривенки». Найдавніша слов'янська гривня масою 68,22 г походить від срібної

міни давньої Месопотамії і можливо відноситись до VII—V ст. до н. е. — часу розквіту Скіфської держави (Зубко 2012, с. 21—22). Сучасні мовознавці вважають, що давня «гривна» породила дві фонетично близькі, але різні з погляду семантики лексеми: як металеву прикрасу — «гривну» і грошову одиницю — «гривню» (Сібрук, Добровольська 2018, с. 69; ред. Бажан 1974, с. 164).

Також звертається увага на архаїчність гривні як платіжного засобу, оскільки це слово у значенні грошової одиниці, поруч із — «браслетом», «обручем», «намисто» фіксується у всіх слов'янських мовах, за виключенням болгарської. А також, що під гривнею розумілася міра ваги дорогоцінностей взагалі (Назаренко 1996, с. 7).

Автори середньовічних словників пов'язували гривню з міною («мна») — лічильно-ваговою і грошовою одиницею Стародавнього Сходу (ред. Німчук 1973, с. 269—270). Так гривню розуміли і дослідники XVIII—XIX ст.

В. В. Святловський звернув увагу, що головна частина шийних гривень — це «спіральний круг», а прикрасу гривню — намисто зі сплаву з дорогоцінних металів і каміння назвав «матас» та вважав, що до слов'ян гривня прийшла з Персії (Святловський 1914, с. 100, 96).

Талант (євр. кікар, круг, круглий шматок металу), у Синодальному перекладі Старозавітного тексту — замість «талант свинцю» — «шматок свинцю». Міна («частина»), в ієрархічній системі мір ваги розглядається проміжною — між сиклем і талантом (Колоїз 2012, с. 78—80). Ще найдавнішим злиткам кольорових та дорогоцінних металів, які використовували у якості грошових знаків надавали форми кілець чи кругів (округлих шматків металу) (Авилова 2018 с. 108, 118—119, 121, 123—124).

Постійна потреба слов'ян у римській монеті з початку н. е. розглядається частиною дослідників саме в контексті джерела для виробництва прикрас (Янин 2009, с. 201—202).

У XVIII ст. «гривною» також називалась сплетена із золота чи срібла сітка, якою прикрашали гриви коней (Словарь Академии Российской 1790, с. 344—345). Слова гривна та «гривенька» фіксуються і на означення привіски до ікони (ред. Гумецька 1977, с. 262; Черных 1956, с. 128).

У XX ст. з'явилися і ґрунтовні лінгвістичні праці, де розглядаються проблеми, пов'язані з гривнею. В. І. Абаєв звернув увагу на назву «фунта» у деяких східних мовах — «giranka» (осетин.), «gīrvanka» (перс.), «grvanka» (вірм.), «gīrvanka» (груз.) та ін. Учений вважав їх пізнішими запозиченнями з російської «гривенка», як наслідок російсько-персидських контактів XVII ст. «Осетинское слово идет,

вероятно, из грузинского, грузинское из персидского, персидское из русского» (Абаєв 1958а, с. 519; 1958b, с. 96—98). В XIX—XX ст. в різних районах Ірану та прилеглих територіях існували різні «гирванки» вагою від 371,2 до 409,5 г (Floor 2008, s. 86). В багатьох регіонах Кавказу «гирванка» була досить поширеною мірою ваги і прирівнювалась до російського фунта. Але основною хлібною мірою була літра, в багатьох містах і селах існували свої літри — від 1/2 до 1 1/2 фунта. При купівлі продажу хліба зазначалося літерою якого села продавець повинен відміряти хліб (Ханьков 1851, с. 557, 564, 566, 568, 570, 563).

Санскритські назви частин коня слугують лінгвістам для доказовості загального індоєвропейського значення та походження окремих слів: «manuā» (давньо.-інд.) — край вуха коня, «mana» (давньо.-в.-нім.) — «грива», «monile» (лат.) — намисто, кінська грива, «монисто» (давньо.-слов.). Поширена в слов'янських діалектах нова назва намиста, коштовності > монети, розглядається як похідна від діалектного індоєвропейського слова для «гриви»: праслав. «grīvъn-a» > давньо.-рус. «гривъна», намисто; міра ваги (золото, срібло); грошова одиниця; с.-хорв. «grivna» — браслет, перстень, каблучка, чеськ. — «hrivna» при «grīvъn-ъ» > давньо.-рус. «гривный» — шийний (Іванов 2008, с. 96, 495—499). Загальноєвропейське «moni» — шия розглядається таким, що замінено в італійсько-германській області словом «qolso», а в арійсько-балтослов'янській — словом «guriuā»: давньо.-інд., авест. — «grīvā»: потилиця, латинш. «griva» — «гирло ріки, клиноподібна ділянка між ріками», давньо.-церк.-слов. «griva», рус. «грива», сербо-хорв. «griva», чеш. «hriva», польськ. «grzywa». (Порциг 1964, с. 170, 247).

В пехлевій і маніхейських текстах слово «gryw» («grîw») зафіксовано у кількох основних значеннях: шия, горло, душа, сам (сама), а також *хлібна міра, модій*. В маніхейських рукописах «Gryw Zyndag» — «Жива Душа» складається з п'яти елементів «Першолюдини» (MacKenzie 1986, s. 37; Durkin-Meisterernst 2004, s. 164—165; Чунакова 2011, с. 23, 31, 49, 52, 62, 63, 107).

Певний зв'язок із шиєю, горлом фіксується у низці термінів, пов'язаних із обладнанням перської панцирної кінноти: «grîwbânwar» (той, що носить захист для шиї), має у своїй основі слово «grîwbân» (захист для шиї), відомий за «Пехлевійським коментарем» до «Вендидади». Чи, «grivan» (вірм.), частина панцира, що захищає шию (Никаноров 2005, с. 154).

Але привертають увагу повідомлення, що основну хлібну міру у Сасанідському Ірані та Вірменії у першій половині — середині I тис. н. е. називали «грив» чи «гирван»

(перс. *gribân*). Так, родині Сасанідів кожен день приносились «жертви»: 1 ягня та «I gryw 5 hwrp», яке перекладають як півтора модія зерна («hwrp» — пригорошня — «горсть»). (Луконин 1987, с. 244). У грецькому тексті напису Шапура I (240—271) — парфянському I gryw IIII HWRN, перському — I g IIII H відповідає *півтора модія* (μὲνιος) (Дьяконов, Лившиц 1966, с. 144). В Сасанідських текстах також фіксуються частини цієї зернової міри, зокрема, «*xwafn*» (1/10 від gryw) (Brunner 1974, s. 110—111).

Наприкінці свого життя володар Сасанідської держави Кавад (481—531) наказав здійснити виміри землі гір і долин із метою визначення поземельного податку. Його син і наступник Хосров I (531—579) завершив задумане батьком, який наказав також перерахувати «голови» людей, у яких збирали податки. Одиницею виміру землі було прийнято «*гариб*», що дорівнював 3600 кв. ліктів. Поземельний податок вилучався з усіх насаджень — пшениці, ячменю, риса, люцерни, фініків, олив, винограду. В залежності від того, чим була засіяна ділянка, здійснювалося й оподаткування. З гаріба землі, засіяної злаками, вилучався 1 дирхем, із гаріба винограднику — 8 дирхемів, із гаріба люцерни — 7 дирхемів. Спочатку «*гариб*» був мірою сипких тіл (насамперед злаків), якою можна було засіяти певну площу землі. Згодом і сама площа, яка могла бути засіяна 1 гарибом, отримала ту ж назву (Пигулевская 1937, с. 147, 152).

За трактатом Ананії Ширакського (VII ст.) «Про ваги та міри» — фіксується міра «*грив*», що пов'язується з модієм в 9,782 кг, чи 1,5 широко відомого римсько-італійського модія (6,528 кг + 3,264 кг (?) зерен ячменю: «Мера в 22 ксеста составляет 1 *грив*, который является мерой, одинаковой с модием» (Манандян 1949, с. 63—64, 69—70). У сучасних дослідженнях цей модій-«*грив*» називають вірменським варіантом «*геріба*» — відомої за джерелами VIII—X ст., східної хлібної й земельної міри (Большаков 1984, с. 184—185).

Дослідники давно звернули увагу на існування міри у багатьох східних народів: «*griv*» (grvi) (вірм.), «*grib*» «*gryb*» (сип.), «*jarib*», «*garib*» (араб.), «*gribân*» (=grîwân), «*grlb*» (пхлв.) (Nöldeke 1879, s. 242—243; Hübschmann 1895, s. 185; Hübschmann 1897, s. 131; Harmatta 1958, s. 99—101). В давньооперських джерелах ця міра також зустрічається у формах: «*grbhi*», «*grb*», «*grbn*», реконструюються як «*grîba*». Як давньооперська міра «*grîba*», «*ki-ri-ma*», «*kur-ri-ma*», «*ik-ri-maš*», зокрема в Ахемідській державі (550—330 pp. до н. е.) — дорівнювала 10 qa = 9,7 літр (Hinz 1975, s. 108; Harmatta 1959, s. 345—346, 407; Tavernier 2007, s. 448; Stolper, Tavernier 2007, s. 13). «*Grbn*», за-

фіксоване на парфянських остраконах із Дюра-Європоса на Євфраті (256—262 pp. н. е.), розглядається як міра місткості зернових, що походить від давньооперської форми «*grabya*», і представлена в середньооперській, новооперській та парфянській мовах. Пізніше запозичене у вірменській, сирійській, арамейській та арабській мовах. Новооперське «*gärib*» розглядається зворотнім запозиченням з арабської (Harmatta 1958, s. 100—102, 170). В єгипетському арамейському папірусі, датованому близько 310 p. до н. е., з'являється нове іранське запозичення «*grb*» (давньооперське «*grîba*»), що перекладається як корзина (Harmatta 1959, s. 345—346, резюме). Наводять різні форми написання цієї міри: «*gareba*», «*twirêb*», «*urêb*» (Nöldeke 1879, s. 242—243), «*griwa*», «*grw*» (aram.) та ін. (Hallock 1969, s. 72, 644, 717).

«*Griva*» за своєю метричною нормою (9,7 літр) відповідає акадському «*bar*» і становила 1/3 artaba (30 qa = 29,1 Liter) (Hinz 1973, s. 101). За результатами розкопок у Persepolis, ця міра реконструюється в 9,32 літр (Bivar 2010). Існує припущення, що на Сході «джеріб» («*геріб*», «*гаріб*») виступає основною податковою одиницею (приблизно 1/10 га), його, подібно до хараджу-мисаха абасидського часу, виплачували і грошима, і натурою (Луконин 1987, с. 150, 118). Існують повідомлення (ал-Белазурі), що в середині VII ст. мешканці Мерва виплачували данину арабам — 1000000 дирхемів і 200000 джерібів пшениці та ячменю. Для найближчої до Мерва території використовувалася яхудійський джеріб — 10,444 кг (ред. Волин, Рамаскевич, Якубовський 1939, с. 67). У джерібах вимірювали площу великих міст. Площа внутрішньої та зовнішньої медини Самарканда у кінці IX — на початку X ст. складала 2500 і 5000 джарібів, що дозволяє вираховувати джеріб (джаріб) у 290 м². Але разом із тим, певно, справедливо зазначається, що за цією назвою ховаються досить різні між собою міри (Большаков 1984, с. 125; Большаков 2010, с. 180—181). Виділяють малий (1592 м²) і великий (5837 1/3 м²) «*djarib*» (Rebstock 2008, s. 2258). У XIX — початку XX ст. в Ірані та прилеглих територіях «*jarib*» фіксується від 725 до 1040 м² (Floor 2008, s. 76). Звичайний гаріб для середньовічного Ірану приймається як площа в 60 × 60 гезів = 3600 кв. гезів (приблизно 2900 м²; Петрушевський 1960, с. 341).

У деяких східних країнах VII ст. 1 «джеріб» дорівнював 7 кафізмам. В Хінц вираховує джеріб у 29,5 л (22,875 кг) пшениці, але зазначає, що у різних країнах Сходу розміри цієї одиниці значно коливалися (для X ст. біля 16—20 л). У XIV ст. в Ірані 1 джаріб дорівнював 260 дирхемам по 3,2 г і відповідав 100 кг пшениці, чи об'єму 100 л. В Тур-

кменістані за Улуг-Бека (1409—1449) на 1 джерибі землі (958 м²) отримували врожай 4 харвара зерна (харвар — міра, груз осла, 83,2 кг). У XX ст. в Ірані офіційно 1 джариб = 1 га, але існувала значна кількість місцевих різновидів джарибів, що коливалися в межах приблизно 400—1459 м² (Хинц 1970, с. 43, 46—47, 73—74).

Джерела свідчать про якісь зміни у реальному наповненні цієї хлібної міри — «*djarīb*» на Арабському Сході після 978 р. (Rebstock 2008, s. 2259).

В Туркменістані 1040 р. джериб землі коштував 1000 дирхемів: «Около Нишапура была деревня... это хорошее место, так что один джуфтар — из тех, которые в Нишапуре и Кермане называют джерибами — простой земли покупали по 1000 диргемов, а с деревнями, пашней и рисом по 3000 диргемов» (ред. Волин, Рамаскевич, Якубовский 1939, с. 289—290). Існують повідомлення, що на 1 джериб землі йшло 1/4 джериба зерна (Большаков 1984, с. 185). В Російській імперії до революції 1917 р. на одну десятину посіва основних хлібів (жита, пшениці) йшла одна четверть зерна (Струмилин 1966, с. 9). Припускається, що у зерноторгівлі джериб не міг бути мірним посудом (оскільки існують дані про дуже великі такі одиниці — до 600 л (480 кг зерна), а був скоріш за все рахунковою мірою, реально міряли кафізами і 10 із них вважалися джарибом. Але справедливо зазначається, що під цим терміном ховаються різні міри (Большаков 2010, с. 170).

У грузинському документі 861—873 рр.: «...Начал в своем владении возводит крепость ...Положил один день яровой богара на крепость, один день жатвы, один день обмолота. Если [10] (?) *гриви* (курсив наш — Г.К.) выйдет, *девять гриви* господину и десятый цхев(ерцам)». Згідно видавців документу, «богар» — податок з землі одноднєвної ярової оранки, *грив* — міра пшениці, спуд, «сосуд» як міра сипких тіл (Грузинские документы 1982, с. 7—8, 13, 253). В документі 1070—1080 рр.: «...купил (я хлебное) поле, и за это отдал *пшеницы гриви 1*, плуг 1; и есть тому свидетели», «...купил (я) землю с плодовыми (деревьями) и отдал быков 2, *пшеницы гриви 3*...». Там же, «...приобрел я хлебное поле *за севаемое 1 гриви*...» (Грузинские документы 1982, с. 40—41).

У більшості випадків продаж землі здійснюється за натуральні продукти: зерно, худоба (бики), шкури (биків, лисиць), шерсть, залізні вироби, але іноді згадуються й срібні та золоті монети («драпкана константиата» — номісма Костянтина Мономаха (1042—1055)). Чи вказується вартість у монетах («...купил хлебное поле и отдал железа и шерсти на 30 драм») (Грузинские документы 1982, с. 41—45).

У вірменських документах XIII ст.: «...налог (взимаемый в пользу) деметера... грудину (ербуц — грудина скота), барщину (орудие труда), *10 грива хлеба* (курсив наш — Г.К.), 1 быка, 1 корову с каждой деревни» (1275 р.). В дарчій грамоті 1292 р. «...Земля охоплює посіви *12 гривов*». (Григорян 1990, с. 150, 323). Як хлібна та винна міра «грив» фіксується у вірменській мові в першій половині XIX ст. (Худобашев 1838, с. 297).

Привертає увагу й одна з хлібних мір у Середній Азії. В першій половині XX ст. хлібну міру «*гури*» — пригорошні з двох рук (біля 0,5 кг) фіксував М. С. Андреев у Язгулемському районі Таджикистану. В інших місцях долини Хуф ця міра називалася «мут». Зважування такої пригорошні у трьох чоловік дало 450, 525 і 350 г (Андреев 2020, с. 342—344). Сучасні дослідники наголошують, що ця одиниця (*хамб, гури, мут*) була і мірою висівання зерна. 5 (4—6) таких «пригорошнів» складали «токі» (тадж. тубетейка (2—2,5 кг). Як найменша одиниця площі — «1 токі» — ділянка, на якій засівали 4 мут чи 2 кг зерна (Холов, Каюмова 2013, с. 67, 72—73, 77, 83). Існують повідомлення, що в XIX ст. на 1 джариб (танаб) (4097,025 м²) поливної землі висівалось 2 пуди зерна (Давидович 1970, с. 124).

Одна з дрібних вагових одиниць у низці районів Середньої Азії XIX ст. мала назву «*гарібак*», поява якої датується не пізніше XVI—XVII ст. Різні дослідники називають для різних місцевостей «*гарібаки*» в 128 г; 153,36 г; 500 г; 2,536 кг (Давидович 1970, с. 80).

На Памірі спеціальна дерев'яна мірка, що за своєю формою нагадувала велику кружку чи глечик — «растай» — біля 4 кг, слугувала найважливішим елементом землеробської праці та пов'язаних із нею вірувань. Хоча у різних місцевостях існувала своя фіксована форма такої міри і відповідного посуду, «растай» міг дорівнювати 6 — 9 — 10 — 12 пригорошнім (мут, *гури*), тому в давнину вважалося, що для отримання правильної міри, пригорошні повинні бути від різних людей (Андреев 2020, с. 85, 342—344; Холов, Каюмова 2013, с. 69).

Появу найперших зернових культур в Україні пов'язують із населенням буго-дністровської культури та датують близько 6300 р. до н. е. Серед культур, які вирощувало населення, називають пшеницю однозернянку та двозернянку, спельту, ячмінь плівчастий, і, можливо, льон. Дослідникам добре відомі посудини-зерновики трипільської культури (близько 5400—2750 рр. до н. е.) із зображенням колоса. Вражають масштаби поселень, асортимент керамічної посуду (в тому числі тари) розвинутої землеробської трипільської культури, із якою справедливо пов'язується

становлення землеробства, як *основної системи життєзабезпечення* населення у лісостеповій смузі між Карпатами й Дніпром (Пашкевич, Відейко 2006, с. 33—34, 81, 109, 113). Під назвою «трипільська культура» археологи об'єднують понад 50 локальних груп чи певну кількість археологічних культур (Відейко 2005, с. 10—11), що, напевно, мали свої пріоритети в культивуванні тих чи інших зернових культур та способах ведення землеробства. Але населення, яке тривалий час використовувало різноманітні системи землеробства та спиралося на ресурси дуже родючої землі, не могло не виробити *власних хлібних мір*. Щоправда, це не заперечує появи мірної тари і раніше, адже на час появи трипільської культури досвід рільництва на території України налічував понад 1000 років (Пашкевич, Відейко 2006, с. 81).

Домінуючою культурою у слов'ян протягом дуже тривалого часу, починаючи з III ст. до н. е., вважається просо. Джерела й археологічні знахідки засвідчують надзвичайну поширеність проса також у скіфів і давніх слов'ян, для посіву якого потрібна дуже незначна кількість зернин (Пашкевич 2012, с. 105, 99). В античну добу (за Плінієм, I ст. н. е.) на югер землі висівали 5 модіїв пшениці чи 6 ячменю, проса і могару — 4 секстарія (секстарій — 1/16 модія) (ред. Добиащ-Рождественской, Бурский 1937, с. 261). В XIII ст., за П. Кресценієм (1233—1321), норма висіву проса була в 8 разів менша за норму висіву пшениці, ячменю й жита на одну й ту ж площу (ред. Добиащ-Рождественской, Бурский 1936, с. 306, 313, 316, 314, 310, 315). В той час, як в Ірані I тис. н. е. просо вважається слабо поширеною культурою, що культивувалася значно пізніше ячменю й пшениці, після арабського завоювання, китайські джерела стверджують, що за Сасанидів у країні Боси (Персії) не було проса. Арабські джерела не згадують його серед податків у зернових (Петрушевский 1960, с. 183—184). В сільському господарстві дореволюційної Російської імперії просо сіяли тільки на півдні чи в районах прилеглих до чорноземної смуги. За окремими виключеннями, на давньоруських пам'ятках лісової зони просо не фіксується. Вважалося, що на півночі його гублять морози (Левашова 1956, с. 56—57). Але у скіфів, сарматів та слов'ян просо було дуже поширеним. Ібн-Русте звернув увагу на ківш із просіяними зернами, розповідаючи про звичай якоїсь частини східних слов'ян: «Хлеб, наиболее ими возделываемый, — просо. В пору жатвы кладут они просяные зерна в ковши, поднимают его к небу и говорят: господи, ты который, даешь нам пищу, снабди теперь нас ею в полной мере». Інший варіант перекладу цього фрагмента: «Они берут из кувшина зерно в черпак...». У іншого східно-

го автора Гардайзи: «Они кладут незрелое зерно в сито...». Б. Захoder, коментуючи цей уривок, зазначив, що переклад має бути: «... зерно предназначеное для посева...», оскільки мова йде про молитву про врожай (Захoder 1967, с. 115—116).

В українській середньовічній лексиці зафіксована міра — «ківш», як 1/12 частини (путівки?) (Єрофієв 1927, с. 47). В сучасних дослідженнях наголошується, що — «ківш», як міра сипких тіл, отримав свою назву від вимірюваного ковша, черпака з довгою ручкою. В якості міри сипких тіл точно не визначається (Романова 2017, с. 126—127). Найдавніша етимологія слова охоплює величезне коло досить далеких одна від іншої індоевропейських мов, свідчить про надзвичайну давнину цієї назви дерев'яного посуду, та пов'язується з балтійськими «каўша» (лит.), «каўсс» (лат.) (ківш) (Откупщиков 2001, с. 226—234). У зв'язку з цим, логічним буде припустити, що на деяких територіях, де сіяли переважно просо, ківш зберігався досить довго. В окремих регіонах України видовбаний дерев'яний ківш, що називається «кор'як», застосовується у якості совка для набирання зерна, борошна, а також — черпака з довгою ручкою, що прикріплювався біля криниці. Розглядається як похідне від «къръ» (Мартінова 2016, с. 61). Привертає увагу зафіксоване для XVI ст. слово коръ («къръ») і коръ на означення місця, розчищеного під оранку (ред. Филин 1980, с. 354). В іранських мовах «kar» («kâr») — сіяти, обробляти землю, орати, боронити (Эдельман 2011, с. 259, 265, 270). Але, напевно, що в окремих місцях Східної Європи уже в найдавніший період ківш був замалим у якості посівної міри, особливо там, де сіяли ячмінь або пшеницю. Пізніші джерела фіксують лексеми: «коробью», «короб» («крабий») («крабья»), «корзину» як середньовічну новгородську міру орної землі по кількості зерна, що висівається, яка дорівнювала 2 четвертям, а пізніше 1. А також — на означення певної тари, що могла бути плетеною корзиною, невеличкою металевою посудиною, кам'яною посудиною у формі корчаги. Зафіксовано назву «крабий» у значенні коробки, ларця для грошей (ред. Филин 1980, с. 328—333, 401). В литовській мові «gūrbas» / «kūrbas» (корзина, плетінка, огорожа, загін для худоби та ін.) пов'язуються з корнем «ger» (плести), і датуються часом єдиної балто-слов'янської доби (Откупщиков 2001, с. 219—226). «Corba» (досл. корзина) як міра була добре відома і в середньовічній Європі (рис. 1; 2; ред. Добиащ-Рождественской, Бурский 1936, с. 303).

Певно, що у різних землеробських народів були винайдені й найзручніші (для даної місцевості) тари-міри для зерна, що засівалося. Вважалося, що розкидати потрібно не більше, ніж можна було заорати в той же день.

Рис. 1. Посівач з корзиною. Псалтир, кінець XIII — початок XIV ст. Рукопис Паризької Національної бібліотеки, за: ред. Добиаш-Рожественской, Бурский 1936

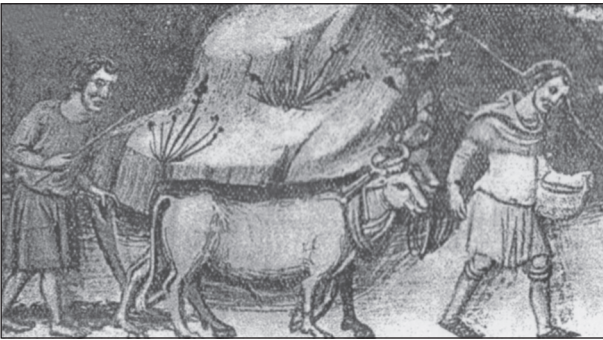

Рис. 2. Сів з лукошка чи корзини. Гравюра на дереві до видання Петра Кресценія 1495 р., за: ред. Добиаш-Рожественской, Бурский 1936

До найдавніших землеробських культур належав ячмінь. Найдавніші ареали культивування ячменя локалізують у Передній Азії та Північній Африці. Сліди вирощування ячменя відомі у всіх стародавніх культурах Передньої Азії, починаючи з Х тис. до н. е. В Європі ячмінь фіксується з кінця неоліту і стає переважаючою культурою в IV—I тис. до н. е. Дослідники відзначають велику кількість термінів для ячменю в Давньому Єгипті, що пов'язується з різноманітністю його видів. Для індоєвропейських мов розділяють два діалектних ареали: з одного боку — грецько-вірменський та албанський, з іншого — італійський та германський, що виникли пізніше загальноєвропейського (Гамкрелідзе, Иванов 1984, с. 656—657). Саме ячмінь постає найдавнішим засобом платежу на Близькому Сході. Близько 3000 р. до н. е. відносяться найдавніші повідомлення про шекель, одиниця ваги якого дорівнювала 120—200 (чи конкретно — 180) зерен ячменю. Хоча зв'язок зерна з ваговими системами набагато давніший. Пізніше шекель стає базою усіх рахунково-вагових систем Близького Сходу, 60 шекелів складали

міну, 60 мінів — талант. Існують припущення, що назви найдавніших грецьких одиниць ваги є адаптацією близькосхідних назв. Виділяють цілий період в історії Вавилону й Ассирії (2225—1926 р. до н. е.), коли і зерно, і срібло виконували функцію міри вартості. Основу найдавнішої грошової персидської системи становив сикль, рівний вавилонському. Близько 510 р. до н. е. датуються найдавніші перські монети, що спираються на «зерновий» шекель (Einzig 2014, s. 210-211; Терещенко, Чухина, Яржецкий 2016, с. 458, 461—462). У найдавнішій перській монетній системі, що будувалася на сріблі, основна грошова одиниця — шекель відповідав основній хлібній мірі — «гур» (1 shekel = 1 gur, 60 shekel = 1 pound (mana) (Olmstead 1948, s. 77—79).

Дослідникам античних монет добре відомі пам'ятки із зображенням греко-римського та єгипетського божества Серапіса з *корзиною* — *модієм* на голові. Більшість дослідників, культ Серапіса, введений у пантеон птолемеєвського Єгипту, пов'язують із Птолемеєм I Сотером (305—283 рр. до н. е.), що утворився на основі злиття єгипетського Осіріса й Апіса. Але існують й інші версії з цього питання. Зокрема, Серапіса пов'язують із *xsāGrapati* («господар чи покровитель царства», «захисник», «сатрап») — *іранським божеством*, однією з іпостасей Мітри як захисника держави й династії Ахеменідів (Бивар 1991, с. 57—59, 62—63; Сапрыкин 2009, с. 160, 174). Існує гіпотеза, що в основі давньоруської системи мір довжини, ваги та об'єму знаходиться давньоєгипетська система мір, яка у значній мірі зазнала асиро-вавилонських впливів. Поширення досить вираженої філетерійської системи фіксується не лише у деяких сусідніх із Олександрією містах і державах Малої Азії, але й у багатьох грецьких причорноморських колоніях. Створена в Єгипті система отримала назву — філетерійської, за ім'ям Філетера, правителя Пергама (283—263 до н. е.). Скіфи-землероби і слов'яни прийняли цю систему в процесі торгівлі, зокрема хлібною, із грецькими колоністами (Беляев 1927, с. 258—260, 264—270, 276—278, 280—284). У значній мірі, ця гіпотеза сприймається й пізнішими дослідниками (Шостьин 1975, с. 17—20).

Безперечно, що різні умови та способи господарювання впливали на зернові й посівні міри, самий вид та об'єм відповідного посуду, *корзини чи торби (мішка)*. В Середньовічній Європі поширення набув мішечок для зернин (*Saticulum*), який під час сівби посівач надівав собі на шию (рис. 3) чи клав за пазуху, але також широко використовувалися різноманітні *плетені корзини* (ред. Добиаш-Рожественской, Бурский 1936, с. 148—149). У зв'язку з цим слово — «трива» («что на

шее») первинно могло пов'язуватися також із такою торбою з зерном, вартість якого з часом дорівнювала шийній прикрасі, злитку металу, певній кількості монет, цінні коня, тощо.

Серед візантійських натуральних податків привертають увагу т. зв. «корзини», або «корзиночки». «Спортула» — лат. «корзинка» — плата посадовій особі місцевої адміністрації за певні дії, добровільний «внесок» у вигляді «подарунка». Імператори з другої половини IV ст. своїми указами намагалися обмежити вміст таких «корзинок», але можливість чиновників отримати додаткові прибутки за свою діяльність призводила до збільшення її величини. «Каниский» — грець. «корзинка» — дарування послами імператору ромейв коштовностей та різних речей, поставки залежного селянина своєму господарю, а також добровільне підношення прихожанина храму у натуральній, а пізніше грошовій формі (Сорочан 2020, с. 591, 286). Один з актів XI ст. Руського монастиря на Афоні до складу такої «корзиночки» включає буханку хліба, курку, *міру ячменю* і *півміру* вина (Каждан 1960, с. 116, 144—147, 152). Тобто візантійська «корзина» XI ст. була більшою за *міру ячменю*.

На давньому Ближньому Сході зерно і стручкові вимірювалися, а не зважувалися. Їх об'єм приблизно встановлюється, виходячи з того, що 65—77 кг пшениці і 60—72 кг ячменю займають 100 літрів (Хинц 1970, с. 45). В абсолютній більшості давніх хліборобських народів основою вагових систем були відповідні зерна найпоширеніших хлібних рослин. У Месопотамії — ячмінне зерно, у частини слов'ян — зерно пшениці, у багатьох середньовічних німецьких землях — ячмінне зерно. Римська сіліква дорівнювала масі боба ріжкового дерева (боби чорних стручків) — 0,189 г. (Зубко 2015, с. 330). «Джоу», «хабба», «ша'йра» — ячмінне зерно, товщина якого дорівнювала 6 волоскам із гриви робочого коня, вважалася канонічною мірою довжини на сході (Давидович 1970, с. 116; Хинц 1970, с. 44). Основною ваговою й грошовою одиницею у Давній Персії була срібна драхма та її фракції: 1/2 і «дана» «dānā», «dhānā», «dān (ag)» — 1/8 шекеля («dānā» — дослівно «зерно» 0,6 г) (Луконин, 1987, с. 151—152; Tavernier 2007, s. 450).

Перші відомості про ячмінь в Україні датуються епохою неоліту, у великих кількостях він представлений у матеріалах епохи бронзи і раннього залізного віку (Пашкевич 2012, с. 69). Ячмінь переважав у лісовій частині Східної Європи та низці областей Північної й Середньої Європи з III — II тис. до н. е. до епохи раннього заліза. Особливо добре ячмінь росте на підсіках, на гарах. В XIX ст. урожай сам 25 — сам 30 на таких ділянках був звичайним явищем (Краснов 1974,

Рис. 3. Посівач з торбою на найдавнішому селянському друкованому календарі 1492 р., за: Strzelczyk 1967

с. 13—14, 18). Вважається, що ячмінь був основною культурою слов'ян в *лісовій зоні* в період їх розселення. І саме він забезпечував у перший час після розчистки й випалювання лісу значні врожаї (Буганов, Преображенський, Тихонов 1980, с. 24—25).

Більшість стародавніх мір обумовлювалися якістю та сортами зерна, можливою кількістю засіяного та отриманого врожаю, що значно різнилися. Але ячмінь вважався найбільш надійною (і, мабуть, перевіреною протягом багатьох століть) культурою. Пліній нараховує 6—8 різновидів ячменю, що відрізняються за рядністю (дворядний, чотирирядний, шестирядний), вагою: (важкий, легкий), фракціями (довгий, короткий, дрібний, великий), кольором (білий, пурпурний, чорний) (Кузищин 1966, с. 104, 106). З конкретним сортом зернової культури можуть пов'язуватися і зображення зерна й колосків на античних монетах. На багатьох античних монетах зернівки мають майже правильну еліптичну чи еліптично-ромбічну та подовжено-еліптичну форму. На синдських та фанагорійських монетах фіксуються верхня й нижня квіткові луски (плівки), що дає підстави стверджувати, що зображені саме плівчасті форми ячменю (Терещенко, Чухина, Яржецкий 2016, с. 449). Існують й інші інтерпретації хлібних культур, зображених на монетах. Зокрема, це — також колос пшениці-двозернянки на пантикапейських срібних монетах III ст. до н. е. (Блаватський 1953, с. 77), або колоски шестирядного ячменю на монетах Великої Греції V ст. до н. е. (Кузищин 1966, с. 102).

Грецькі «χρῖ» (крі), «χρῖν» (крі-н) — ячмінь, вірменське «garī», іноді допускають вірменські і грецькі форми $g^{(h)}riV$ — $g^{(h)}rīd^{(h)}$. (Martirosyan 2010, s. 199).

Іноді посуд отримував назву від виконуваної ним функції, тобто семантично на нього переходила назва того, що в ньому зберігалося (Мегрелідзе 1938, с. 161—162). Або міра

й назва посуду співпадали (Хоригов, Малев 1980, с. 519). Дослідники давно звернули увагу на єгипетські платіжні документи XIII—XII ст. до н. е., де зустрічаються вирази типу: «ячменю у вигляді ячменю — 1 мішок, що коштує 1 мішок», чи в посудинах *хин* сезамового масла (в посудинах *хин* вимірювались й інші продукти — мед, зерно тощо). Тобто продукт відтворює свою вартість через самого себе. І не посуд (тара) вважалися загальним еквівалентом, а зерно, що в них зберігалось. Вартість еммеру та ячменю була зрівняна і при визначенні цін на різноманітні продукти через зерно у якості *загального еквівалента* єгиптяни називали тільки мішки — *h'rw* (чи їх частини). Для другої половини II тис. до н. е. 1 мішок зерна (76,88 л) приблизно дорівнював 2—3 г срібла (Богословский 1982, с. 7—8, 10—11).

До XX ст. у Східній Європі застосовувався ручний спосіб посіву хлібних культур. Зазвичай землероб ішов по полю і розкидав зерно з підвішеного мішка, чи особливої «коробки». Для того, аби надати посіву рівномірний характер, поля ділилися на вузькі смуги однакової міри, йдучи посередині якої, посівач розкидував в обидва боки зерно — однаковою мірою зерна (Народная энциклопедия 1910, с. 480). В умовах ручної сівби співвідношення між площиною й мірою висіву було досить стабільною величиною в часі та просторі. В різних країнах такі міри отримували свої назви («буассо» (бушель), «манко», «мезюре» (міра), але тісний зв'язок їх усіх із працездатністю земляних робіт очевидна. В Римі часів Плінія (I ст. н. е.) югер не перевищував 0,25 га, в середньовічній Німеччині морген — на Рейні — 0,31 га, на Мозилі — 0,34 га, акр в Англії XIII ст. — 0,40 га, день оранки в Грузії — до 0,5 га (Струмилин 1966, с. 9—10). Напевно, у різних груп слов'ян і на різних етапах вони доволі різнилися, але також вкладалися в подібні цифри.

Трактат Альберта Великого (1193—1280) «О растениях» прямо застерігає: «если засеять поле семенами *сверх меры*, то они дадут тощие невыгодные побеги. П. Кресценций (1233—1321) у відомому творі «О выгодах сельского хозяйства» називає однаковою посівну *одну міру* на югер (площа, яку можна було зорати парою биків за день, приблизно 1/4 га) для пшениці, ячменю і жита, але для висіву проса — 1/8 міри, полби і гороху — дві міри, льону — 3 міри на югер (ред. Добиаш-Рождественской, Бурский 1936, с. 254, 306, 313, 316, 314, 310, 315).

Велике значення мали хлібні культури та відповідні міри найбільших світових імперій, насамперед, для тих скіфських і слов'янських племен, що мали з ними регулярні контакти. Аналіз візантійських джерел дозволяє історикам припускати, що у VIII—X ст. на

Балканському напівострові, за старою традицією, переважав ячмінь, тоді як у Малій Азії — пшениця (Каждан 1971, с. 191—192). Дослідники звертають увагу на значну диференціацію у посівах зернових культур у каролінгських текстах. Наприклад, для Саксонії фіксується переважання жита й вівса. На правому березі Рейну відмічають майже повну відсутність пшеничних злаків. Бретань називають країною переважаючого ячменю та ін. (ред. Добиаш-Рождественской, Бурский 1936, с. 54—60).

«Крина», «krin'ka», «krin'», «krina», «krinica», «krinow» та ін. — зернова міра й посуд для зерна, чаша, дерев'яна циліндрична посудина, зустрічаються в багатьох слов'янських мовах. Існують різні погляди на першопочатки цього слова. О. М. Трубачев також звернув увагу на різницю між «krina» (сосуд) і «krinica» «krynica» — джерело, криниця (викопаний, виритий) вважаючи, що керамічні значення цього слова «kr-in» набагато давніші від «ker» (різати, вирізати) (довбаний дерев'яний посуд). (ред. Трубачев 1985, с. 156—160). Інші дослідники вважають, що обидві групи походять з однієї індоєвропейської основи «(s) krin» (повертати, плести, плетений з лика, кори та ін.). Тож і українська криниця може розглядатися в одному ряді з іншими слов'янськими лексемами зі значенням — посудина, місткість. Існує також версія про зв'язок основи слова з лат. «skrinium» (круглий ящик, ларець, «круглий сосуд») (Р. Фасмер) (Шустер-Шевц 2007, с. 323—326). Привертає увагу і зафіксоване серед слов'янських мов слово «*гривна*» на означення огорожі криниці, а також інших життєво необхідних *круглих предметів*: металева, залізна кільце, *частина коси, мотики* (ред. Филин 1980, с. 131).

В Болгарії міра «модій» (8, 754 л чи 8, 4 кг) застосовувалася рівнозначно до слів: «крината» та «шиника». «Крина» — зернова міра (12,820 — 20,52 кг). А також для «крина» фіксується багато місцевих назв: «кутія», «кутленце», «кошниця», «шиник» (Харитонов 2004, с. 141, 115). У Східній Європі «крина», «криница», «кринка», «криночка» — зернова міра і глиняний горщик. Вважається південнослов'янським запозиченням, що прийшло на Русь разом із церковнослов'янською писемністю. В Добролюбовою євангелії 1164 р. «крина», використовується як синонім до слова «спуд». «Спуд» — посуд, дерев'яне відро, кадь і міра сипких тіл, мірний посуд визначеної місткості. Слово «спуд» зустрічається в перекладній літературі при перекладі для різних, але співвідносних за об'ємом єврейських та грецьких сипких мір (Востоков 1858, с. 367; Романова 2017, с. 141, 242; ред. Крысько 2006, с. 98).

В давніх латинських текстах слова «*crinis*» і «*cota*» означають волосся, грива, а також

застосовуються метафорично у широкому значенні до рослинності, іноді позначають *верхню частину рослин*. Словом «сома» Пліній називає *просяний колос* (Грошева 2009, с. 267). У більшості міст стародавньої Італії жнець зрізав тільки *верхню частину стеблини, колос* і трохи соломки (Катон 1950, коментарий с. 178). Варто згадати, що одинадцята літера латинського алфавіту «К», що використовувалася в давнину поступово була витіснена літерою «С». Слово «*crinio*» — покривати волоссям, але також і листям (перенос.). «*Crinis*» розглядається як слово одного кореня з «*cresco*» («*crevi*», «*cretum*») — рости, виростати, «*произростать*» (Дворецкий 1986, с. 434, 209, 208).

Пліній, розповідаючи про нові поставки зернових до Італії, зазначав: «За последнее десятилетие из Индии...ввезли просо черного цвета, с крупным зерном и стеблями, как у тростника. Оно вырастает до семи футов высоты, имеет очень длинные листья, *называемые гривой* (виділено нами — Г. К.), и урожайностью превосходит все злаки. Из одного зерна родится три секстария» (ред. Бурский 1937, с. 240). Привертає увагу й звичай, що зберігся в деяких місцевостях і діалектах Східної Європи до нового часу: «*гривочку*» — незжаний пучок колосків (можливо як зменшене від *гривні, чи гриви* — Г. К.), залишали в кінці жнив (ред. Филин 1972, с. 144—145). Для усіх хліборобських народів властиве виділення обрядової дії останніх колосків, із якими пов'язане уявлення про «дух зерна». Але, через неоднакових соціально-економічних і географічних умов, це по-різному реалізовувалося й називалося (Павлюк 1991, с. 93).

Посівна міра виступає домінуючою у багатьох землеробських народів із найдавніших часів, на неї орієнтуються усі інші міри: ваги, часу, довжини, об'єму. У римському суспільстві на засів одного югера землі вимагалось 4,5—5 модіїв зерна, так, що своїми 50 модіями римський ветеран міг засіяти 10 югерів. Малося також на увазі, що він міг це зробити парою волів за певний час. Основною податковою одиницею виступав *jugum*, що міг нараховувати 5, 20, 40, 60 югерів. Югер відповідав моргену — 1/4 десятини землі (Успенский 1885, с. 26—29, 31). У Візантії існувало кілька варіантів основної міри — модія як хлібної та земельної міри (Shilbach 1970, s. 59—61, 66, 75—77, 103—104, 111, 268—269; Манандян 1985, с. 131—134; ed. Kazhdan 1991, s. 1388). Серед основних називають: італійсько-римський, еліністичний, ближньосхідно-римський модії. Візантійські землеміри співвідносили хлібну міру — модій з вагою (модій — 40 літр) і з відповідними грошовими знаками (Успенский 1888, с. 290—294, 304).

Дослідники давно звернули увагу на зв'язок основних найдавніших вагових сис-

тем — грецької, єгипетської та вавілонської — з пізнішими метрологічними нормами, зокрема, із римським фунтом в 327 г., а також із численними знахідками гирь-екзагітів у Північному Причорномор'ї вагою у фунт-лібру, 3, 5, і 20 лібр, півфунта чи їх фракцій, де римська вагова система була започаткована у 70-х рр. I ст. н. е. В основі цих вагових систем лежали хлібні міри. Однією з найдавніших була аттична система, базовою нормою якої була драхма, що означало пригорошню «горсть»: 1 драхма = 16 каратам, 1 карат = 4 пшеничним зернам (Чуистова 1962, с. 19, 77—78, 83—85, 87, 93, 121). Саме хліб розглядається як основний чинник у поширенні римських монет та прийнятті римських мір скіфами і слов'янами. Римський квадрантол, зовнішнім виразом — тарою якого вважається амфора (26,26 л), визнається тотожним до руського четверика (26,24 л) (Беляев 1927, с. 280—283; Брайчевський 1959, с. 42—44, 104). Багато різноманітних місцевих і запозичених мір, із часом, були уніфіковані, узгоджені з модієм, і становили 1 1/4, 1 1/2, 2 модія. Епіфаній Кіпрський (315—403) називає їх: «...модий с излишком» (Епифаний Кипрский 1885, с. 251—252; Dean 1935, s. 13). Напевно, в римських провінціях був відомий і *тръх-модійвний* посівний посуд, і великі корзини для посіву (рис. 4) — місткості в 10 і 3 модія: «*corbulae desesmodiae trimodiae satōriae*» (Кузищин 1966, с. 180; Грошева 2009, с. 68). Існують і бронзові *мірні модії* IV ст. н. е. (рис. 5; An-Nasarat 2018, s. 3).

У сучасних дослідженнях єгипетська корзина ячменю вираховується в 26,881 кг, що співвідноситься з 3200 шумерськими шекелями по 8,4004 г, але також із 1000 римськими унціями по 26,881 г. Ваговий стандарт римської унції, введений близько 250 р. до н. е. — 26,7 г, дуже близький до 27,02 г, що дорівнювало 6 золотим солідам, карбованим з 324 р. н. е. (Bosak 2014, s. 13).

Як і в римських провінціях на Близькому Сході, більшість різноманітних корзин, мішків, торб, посудин (що відповідали різноманітним посівним мірам), було скореговано на модій та його фракції. І серед них, безперечно, були міри близькі до вірменського чи римсько-близькосхідного «*полуторного модія*» — «*грива*» (дільниць землі, що потребували приблизно в 1,5 рази більше зерна). «*Полуторний модій*» застосовувався і в середньовічній Європі. Джерела фіксують використання двох модіїв у Франкській державі: один — менший (вірогідно приблизно 14 літрів) та інший, встановлений Карлом Великим, — у 1,5 рази більший (ред. Добаш-Рождественской, Бурский 1936, с. 71). Ймовірно, в багатьох випадках провідну роль грав сорт зерна. Співвідношення ячменю та пшениці у давніх мірах, що прий-

Рис. 4. Посівач з великою корзиною. Псалтир, кінець XII — початок XIII ст. Рукопис Паризької Національної бібліотеки, за: Omont 1906

мається як $4/5$, або $48/60$ (Bosak 2014, s. 13), в реальності — могло бути досить різним. Але такі міри не підходили до поширеного у Східній Європі проса, де при посіві вимагалося в 10—20 разів менше зернин. Для багатьох мір зберігалися старі назви, обумовлені сортом зерна, вагою, формою та розмірами мішків, корзин, горщиків, тощо. Присутність змішаних візантійських та перських мір, у тому числі «грив», зафіксував Ананія Ширакський на Кавказі у VII ст. (Манандян 1985, с. 124—125, 132—133).

Безперечно, що на величезній території розселення давніх слов'ян, у дуже різних географічних, кліматичних та політичних умовах, посівні міри не могли бути однаковими. Поширене в I тис. н. е. підсічне землеробство, на лісових ділянках дозволяло сіяти вдвічі меншу кількість зерна, у порівнянні з тією самою площею полів (4—5—6 пудів на десятину). На Русі також добре знали, що результати посіву на лісових ділянках значно кращі, ніж на полях, через відсутність шкідливих рослин. Одне зерно могло дати до 30 зернин (Третьяков 1932, с. 15—16). Запроваджені ще на початкових етапах землеробства міри залишалися актуальними протягом століть, а то й тисячоліть.

Візантійська аграрна енциклопедія X ст. (із посиланням на Памфіла, автора ботанічного твору II ст. до н. е.) так визначає нор-

Рис. 5. Бронзовий модій IV ст. н. е. за: Wikipedia.org/

ми посіву для різних культур: «...Растопырь пальцы и отпечатай руку на земле. Затем, подняв руку, посмотри, сколько зерен уместится на этом отпечатке...Хлебных зерен должно быть самое большее семь, самое меньшее пять; ячменных зерен — девять или семь; бобов — шесть или четыре...На земле, которая часто бывает покрыта снегом, нужно сеять немного гуще...». Для проса (із поси- ланням на Флорентіна, III ст. н. е. (?): «...на плеф нельзя брать больше одной пригорош- ни проса. При...ухеде плеф приносит верных сорок модиев проса» (Геопоники 1960, с. 66— 67, 310, 74, 309).

Походження давньоруських земельних і хлібних мір не є остаточно встановленим. Згадані в давньоруських джерелах XI— XIII ст.: кадь, берковець, пядь мерная, убо- рок, головажня, лукно, спуд, крина та ін. ре- конструюються, здебільшого, за пізнішими джерелами і, безперечно, не фіксують усіх хлібних мір. Хоча, напевно, враховуючи при- близно однаковий рівень землеробства, коре- люються з європейськими (рис. 6). Основну систему мір для сипких тіл визначають згід- но каді: 1 кадь = 2 половникам = 4 четвертям = 8 осьминам (Шостын 1975, с. 20—28, 30, 67). Але згадки про лукно в законодавчому документі — Руській Правді, дозволяють го- ворити, що й давня корзина не була забута. Л. В. Черепнін обережно припустив: «может быть связь с древним лукном имеет поздней- шее лукошко вместимостью до 16 кг зерна» (Черепнин 1944, с. 28).

На початку XIX ст. Ф. Круг, коментую- чи «дань от плуга», зазначив: «Может быть столько земли, сколько можно выорать од- ним плугом» (Круг 1807, с. 265). В одному зі списків Руської Правди занотовано: «А в селе сеяной ржи на два плуга 16 кадей ржи ростов- ской». Певно, що подібні каді існували і в ін- ших давньоруських землях, але, враховуючи близькі умови господарювання, мали близькі метричні показники. В. Й. Довженок, комен- туючи це повідомлення, звернув увагу на те, що в XVI ст. одна чверть вміщувала близько 4 пудів зерна. Якщо такою була і давньорусь- ка чверть XII ст., то «кадь ростовська» Руської Правди вміщувала близько 8 пудів зерна. Щоб засіяти площу одного «плуга», потріб- но було витратити близько 64 пудів насіння жита. Приблизна норма висіву жита на одну десятину — дві чверті або 8 пудів — збері- гається в сільському господарстві протягом всього феодального періоду (Довженок 1961, с. 186). В XVI—XVII ст. в Московській Русі, на площину землі розміром із півдесятини, ви- салася чверть каді. Це, на думку дослідників, свідчить, що пізньосередньовічна московська чверть (каді) була вдвічі більша за давню київську, звідси «плуг» вираховується у 8 де- сятин землі (≈9 га) (Черепнин 1944, с. 27).

Рис. 6. Міри XI ст., Енциклопедія Рабана Мавра, Монтекассинський рукопис 1023 р., за: ред. Добиаш-Рожественской, Бурский 1936

Багато дослідників звертають увагу на рішучі зміни в розвитку сільського госпо- дарства у різних регіонах Східної Європи на межі XI—XII ст. На ранніх етапах (VI— VII ст.) у поліських районах населення вико- ристовувало виключно піщані ландшафти, що свідчить про абсолютне панування вогне- зрубного господарства. В останній чверті I тис. н. е. з'являються перші досвіди орного землеробства. На межі XI—XII ст., за дани- ми комплексних археологічних досліджень, частина оброблених орним способом земель перевищила дві третини. В 2,5 рази збіль- шується площа освоєної території, кіль- кість населення й пам'яток. Змінюється сис- тема й розміщення поселень (Томашевський 1992, с. 48, 54—55). Якщо в X—XI ст. земле- робством, зберіганням та переробкою зер- нових культур займалися мешканці майже кожної садиби поселення біля с. Григорівка у Канівському Подніпр'ї, то з другої поло- вини XII ст. виділяються спеціалізовані гос- подарства по зберіганням та переробці зерна. Виробники цього зерна мешкали десь за ме- жами основної частини поселення (Петра- шенко 2005, с. 116—117).

На різних пам'ятках кінця I — почат- ку II тис. н. е., в межах одного і того самого мікрорегіону, фіксується доволі різне спів- відношення зернових культур (Беляева, Пашкевич 1990, с. 41—45). Це, певно, обумо- влено як вибіркованістю (збереженістю) ма- теріалу, так і реальним поширенням тих чи інших зернових культур. Частина дослідни- ків величезне значення надають поширенню жита, яке розглядається як переворот у зем- леробстві. За даними розкопок в південних районах Київської Русі вже в X—XI ст. жито набуває поширення поряд із пшеницею та ячменем. В XII—XIII ст. питома вага жита на окремих пам'ятках сягає 80 % (Буганов, Преображенский, Тихонов 1980, с. 24—25). Серед матеріалів із розкопок на території Києва XI—XIII ст. найчастіше зустрічають- ся саме зернівки жита, потім — проса, на третьому місці — голозерної пшениці (Паш- кевич 2012, с. 82—86). Для Середньої Над- дніпрянщини якісно новий розвиток хлібо-

робства також пов'язують із освоєнням та значним поширенням на межі XI—XII ст. голозерних пшениць, які давали більший вихід борошна, вимагали менш трудомісткої обробки врожаю, значно ширший діапазон використання в ярих та озимих посівах (Беляєва, Пашкевич 1990, с. 45—46). Варта уваги інформація, що співвідношення зерна до плівок у плівчатих пшениць складає 1/3, тому збереження колосків потребувало значних об'ємів відповідної тари: *зерновиків або плетених кошиків* (Пашкевич 2012, с. 61).

Величезне значення мало поширення орних знарядь праці. Дослідники звертають увагу, що за допомогою орних знарядь можна було отримати в 2-3 рази кращі результати. Або, за іншими даними, за допомогою мотики, землероб міг обробити в день не більше 0,05 га, тоді як за допомогою упряжних орних знарядь — до 1 га (Краснов 1987, с. 9).

Варто згадати, що оформлений домен Київської землі в XI ст. охоплював частини двох ландшафтних зон — лісу й лісостепу, що в значній мірі й обумовило його швидке економічне зростання. Природні чорноземі лісостепової зони були основою високої культури землеробства, а багате на природі копалини Полісся — розвинутого багатопрофільного ремесла (Толочко 1987, с. 84). Завдяки потужній металургійній базі у Поліссі, існувала унікальна можливість у забезпеченні і постійному оновленні землеробських знарядь праці.

Але, безперечно, що цілий комплекс економічних та політичних чинників у найрозвиненішому регіоні найбільшої європейської держави на межі XI—XII ст. призвів до різких змін в основній виробничій галузі — землеробстві. Незрівнянно з попереднім періодом, виросли і потреби в хлібі, особливо, в його регулярній і стабільній доставці до столиці та інших міст-фортець на Дніпрі та по його притоках.

В існуючій історіографії можна зустріти дуже різні цифри врожайності зернових у давньоруський час, обумовлені браком інформації у джерелах. Напевно, вони дійсно дуже різнилися і не були сталими. Разом із тим, аналіз пізніших джерел XVIII—XIX ст. дозволяє дослідникам стверджувати, що врожай був досить обмеженим. І для того, щоби покрити витрати на виробництво зернової продукції у XII—XIV ст., *посів, мав бути значно збільшений*, а обробка поля максимально спрощена (Милов 2003, с. 772—773). Безперечно, різке збільшення посівних площ не могло не позначитися на істотних змінах у зернових міражах (насамперед, посівних). Згадки в джерелах про каді посівного зерна в XII ст. можуть бути свідченням значного збільшення як посівного зерна, так і площі, що засівалася, отже, виходу окремих районів

Давньої Русі на новий рівень сільськогосподарського виробництва (Довженко 1961, с. 186). За пізнішими джерелами, кадь визначається в 14 пудів жита (229,32 кг) (Шостьин 1975, с. 30), і, безперечно, що посівні норми на зразок модія (та його місцевих еквівалентів), близькі до 10 кг, відходили у минуле. Хоча ще в новітній час в окремих районах Східної Європи фіксується посівна міра «сев», рівна 25 фунтам (більше 10 кг). «Сев», також — назва площі, що засівалася з лукошка за один прохід сіячем (Романова 2017, с. 232—233).

В контексті істотних зрушень у визначальній галузі виробництва — сільському господарстві, поява еквівалентів зернової продукції у сріблі — злиwkів стандартної ваги і форми — виглядає цілком закономірним явищем. В існуючій історіографії бракує єдності щодо часу появи великих стандартизованих злиwkів, умовно названих «київськими», «новгородськими» та «чернігівськими» гривнами. Частина дослідників наголошує на відносно пізній появі «київських» злиwkів, пізніше — «новгородських» та «чернігівських» — у другій половині XII ст. (Медведев 1963, с. 111; Комар 2016, с. 176). Утім, потреба і можливість виготовлення *великих і стандартних форм* срібних злиwkів у найрозвиненіших східнослов'янських землях, напевно, виникла приблизно одночасно, коли сільське господарство почало приносити досить високі та *стабільні врожаї*. І, головне, у відносно великому часовому діапазоні (у межах невеликої території) з'явилась *стабільна відповідність хлібних мір до срібла*.

Різниця ж у вазі «київських» (163,7 г), «новгородських» (бл. 204 г) та «чернігівських» (196—197 г) злиwkів, якраз, може пов'язуватись з ціною зерна у сріблі. Адже у Київському Подніпров'ї собівартість вирощування зернових культур мала бути значно нижчою, враховуючи кліматичні та географічні умови. Доволі різними були і врожаї. В історіографії зверталась увага, що торфяно-болотисті ґрунти сільської округи Новгорода не могли забезпечити прокорм свого міста, коли виникали затримки із підвозом хліба з інших районів (Левашова 1956, с. 58). Якість українських чорноземів завжди значно візнялась серед інших східноєвропейських територій (Докучаєв 1936, с. 270, 204, 392).

Безперечно, що на розвиток грошово-вагових систем східних слов'ян, а пізніше Київської Русі впливала і Візантія. До XI ст. у сільському господарстві імперії провідна роль належала натуральним податкам, і лише з цього часу фіксується домінування грошових «повинностей», що стають основою обкладання. Хоча й раніше частина податків вилучалася в грошовій формі. Державний податок, «капнікон», що в IX—X ст. стягувався у роз-

мірі 2 міліарісіїв на рік із дому (досл. «дим», «очаг»), із часом з'єднується з «сіноной» (комунотовані поставки хліба), та стає основним селянським податком. Джерела свідчать, що однією з головних причин повстання в Болгарії в 60—70 рр. XI ст. був переказ натуральних податків на грошові. «Орфанотраф приказал взыскивать деньги. Вместо *модия пшеницы, модия проса* и кувшина вина — одну номисму». Імператор Михаїл VII (1071—1078) отримав прізвисько «Парапикана», через те, що в його правління значно збільшилася ціна хліба: з 8—20 модіїв до $\frac{3}{4}$ одного модія за номісму («Парапикан» — *модій без 1/4*) (Литаврин 1956, с. 90, 85). Часом Михаїла VII датують і встановлення державної монополії на торгівлю хлібом, хоча окремі спроби фіксуються і раніше (Каждан 1960, с. 337).

Але головною причиною появи великих злитків стандартної форми видаються істотні зміни в організації та масштабах виробництва зернової продукції — основи економічного розвитку східнослов'янського суспільства, що фіксується й археологічно. Рішучі зміни в системі землеробства, асортименті та масштабах виробництва сільськогосподарської продукції не могли не відбитися і на відповідних посівних мірах та їх відповідності у сріблі.

Появі великих злитків стандартної ваги та форми передували тривалий період у використанні маленьких злиточків дорожчих металів різноманітної ваги та форми (у більшості випадків округлих чи продовговуватих). Вони, напевно, також узгоджувались з основними місцевими племенними хлібними мірами (провідними для усіх інших), обумовленими можливостями й масштабами хліборобства. У східноєвропейських скарбах останніх століть I тис. н. е. зустрічаються сасанідські драхми разом із злитками металу (Марков 1910, с. 8, № 39, с. 32—33, № 180, с. 54, № 314), можливо, перелитими із таких самих драхм. Існує аргументована думка, що сасанідська драхма була включена в найдавнішу східнослов'янську грошово-вагову систему, що народилася на самому початку надходження арабських дирхемів (Анохин 1986, с. 487). Поширені в Сасанідській Персії та прилеглих районах Кавказу земельні міри та норми оподаткування, безперечно, були відомі й сусіднім народам, в тому числі — східним слов'янам, уже до середини I тис. н. е. Основним ареалом контактної зони називають Каспійсько-Приволзькі землі. Але, звертається увага і на Причорноморські райони. Зокрема, іранські числівники в мові готів Криму: «*sada*» — «сто», «*hazer*» — «тисяча» розглядаються як запозичення зі скіфо-сарматських діалектів чи безпосередньо з перської (Едельман 2002, с. 179).

Аналіз гідронімів Подніпров'я дозволяє дослідникам припускати, що *мовні сліди*

іранців є неоднорідними в хронологічному відношенні. Найдавніший пласт іранізмів на цій території належав скіфським племенам, мова яких відтворює особливості східноіранської групи мов на давній стадії розвитку. Мірою просування на схід, збільшується кількість іранізмів, які зберігають відбитки середньоіранського періоду. Деякі фонетичні примати дозволяють пов'язувати цей шар із сарматами. Найбільш пізній шар іранських елементів пов'язується з аланами. Деякі варіанти використання і зміни літер *k* — *g* у гідронімах відтворюють зміни середньоіранської форми давньої *k* (Топоров, Трубачев 1962, с. 229, 230). Певно, що і хлібні міри цих різних груп *іранців були не однакови*, по різному вимовлялися і по різному сприймалися оточуючими. Перебіг *г / к* відмічають і у тюрських мовах, для деяких гідронімів (р. Кутлуй) припускають, що етимологічне *к* на слов'янському ґрунті дало *г*, пізніше оглушене за законами української мови (Железняк 1987, с. 83). Існує версія і про зв'язок лит. «*gūrbas*» (корзина, плетінка, хлів) із словен. «*grb*» (бугорок, горб, зморшка), хоч і не поділяється сучасними дослідниками. Велика кількість термінів, пов'язаних із землеробством, фіксують заміну глухої — дзвінкої *к / г*, в тому числі лит. «*gūrbas / kūrbas*» (корзина), що датується часом єдиної балто-слов'янської епохи (Откупщиков 2001, с. 219—220).

Привертає увагу і корнева група *gr(xp)b* і *бр, кр(б)*, що широко використовується в слов'янських і деяких індоєвропейських мовах щодо утворення назв гірського ландшафту, різних нерівностей, «вигинів», а в переносному значенні, в тому числі, й «обруча». Хорвати і венеціанці для Карпат використовували архаїчні слова «*Хрб*» і «*Хриб*», що, як припускають, в давньослов'янській мові звучало як «*Карб*» / «*Карп*». Таке явище пов'язується з пом'якшенням приголосних, при якому звук *к* став вимовлятися як *г*, *х*, чи навіть *с*. Але в загальнослов'янській мові відсутня єдина назва «гірського ландшафту», його назви в слов'янських мовах відрізняються. (Кобычев 1973, с. 137—139). В авестійських текстах, у поєднанні з ім'ям дева Арезура (сина Ахримана), «*grivā*» означає гору (Іванов 2008, с. 497—498).

У зв'язку з цим, варто згадати, що одним із семантичних значень слова «грива» у східнослов'янських мовах є «подовжений гірський хребет»: «грив-а», «за-грив-ок» — «гірський хребет», «узвиштя, поросле лісом» (Горяев 1896, с. 79; Шимкевич 1842, с. 54). Прикметник «гривний» відносять до підвищеного місця, «подовжений гірський хребет», «гривний лісок», «гривне місце» (Носович 1870, с. 121). У східноєвропейських мовах слово «грива» зустрічається для означення «сухого підвищеного місця серед боліт» (ред.

Трубачев 1980, с. 130), а також — для пропущеної, не прокошеної ділянки землі (Шимкевич 1841, с. 54).

В східноєвропейській науці XX ст. — «*гриви*» — видовжені підвищення в рельєфі, що простягаються, іноді, на кілька кілометрів. Крутизна схилів залежить від порід, із яких складаються «*гриви*» (ред. Бажан 1974, с. 164).

В латинській мові III ст. до н. е. — VII ст. н. е. — одна з основних мір «*jugum*» («югер») — площа одноденної оранки однією парною запряжкою (волів), ярмо, коромисло (для переносу важких речей), але й «*горная цепь*», «*хребет*», «*вершина*» (Дворецкий 1986, с. 431). Латинські слова, що отримували додаткові значення, пов'язані з ландшафтом, розглядаються як похідні від частин тіла (*collum* — шия і горний перевал, *collis* — холм), а також із *сільськогосподарчої лексики* (Грошева 2009, с. 32).

Подовжених гірських хребтів на території східних слов'ян — небагато, але центром утворення давньоруської держави стала невелика територія в межах розселення полян у районі м. Києва, де якраз фіксується подібний рельєф. Так, у XVIII ст., пояснюючи назву однієї з київських гір — Хоревиці, В. К. Тредіаковський зазначав: «Корев, Хорев и Хорив, есть от горы или от высоты, как будто *Горев* или *Горив* (виділено нами — Г. К.): ибо К, Х и Г. суть одного органа буквы». Дослідник пов'язав назви київських гір із слов'янами, тоді як І. Ф. Єлагін вважав, що назва міста Київ — сарматська, «ібо горы на сарматском языке Киви называются» (Тредиаковский 1773, с. 120—121; Боровський 1981, с. 33, 35). Багато дослідників звертають увагу, що майже усі відомі у Середньому Подніпров'ї слов'янські поселення VIII—XIII ст. розташовані на узвишшях або мисових уступах, і мають укріплення (Климовский 2012, с. 85). І саме Середнє Подніпров'я та поліська зона розглядаються як прабатьківщина формування хліборобства взагалі і орного — зокрема (Павлюк 1991, с. 160).

Водночас, на території розселення полян фіксуються доволі значні дільниці рівнини — полів. Безперечно, що кількість посіяного зерна на рівних ділянках і в гірській чи переміжній («гривастій») місцевості мали істотно різнитися. Візантійські землеміри звертали увагу на те, що, в залежності від характеру землі й рельєфу, на одних землях — 1-им модієм жита можна засіяти вдвічі більшу площу, ніж на інших (Успенский 1888, с. 279, 298—299, 303). Гірські землі вимагали особливого обліку. Державні урядовці, що складали відповідні кадастри, викликали селян з інших гірських місцевостей, які за власним досвідом встановлювали, з якої площі землі на горі міг бути зібраний модій

пшениці чи ячменю (Пигулевская, 1951, с. 8). Автор фундаментальної праці з римського сільського господарства Марк Теренцій Варрон (116—27 рр. до н. е.) чітко розділяє землеробські землі на рівнини, *гори*, «*тагорби*» та змішані дільниці, акцентуючи увагу на різниці в обробці таких ділянок. Водночас, він зазначає: «...наблюдай, как принято сеять в этой области, и поступай также» (Варрон 1963, с. 33, 134, 59).

Згідно із реконструкцією, здійсненою В. О. Петрашенко, дуже пересічена та «горбиста» місцевість змусила ресурсну зону землеробського поселення в Канівському Подніпров'ї зменшити, приблизно, вдвічі (Петрашенко 2005, с. 114). Але такі підвищені «гриви», в оточенні агресивних сусідів, забезпечували певний захист, не лише самим мешканцям, але й їхнім посівам. Давали можливість дозріти хлібу, та зібрати врожай. Діалектні словники фіксують слово «грива» — пашня, поле на узвишші, на місці викорчуваного лісу, а також слово «грина» — нешироке поле високого хліба (ред. Филин 1972, с. 144—145). І не виключено, що частина таких «грив» фіксує етап, коли відповідна дільниця на узвишші засівалась *мірою*, що за своєю назвою чи вмістом ще відповідала (була близькою) східному «гриву» (або тих прилеглих територій, що зберігали цю хлібну міру доволі довго). Можливо, така зернова *міра* залишалась актуальною для гірських, підвищених (за зразком кавказьких) невеличких дільниць.

Безперечно, лінгвісти можуть багато чого заперечити стосовно наведеного вище, адже словотворення підпорядковується власним законам. Але, походження *гривні* від основних хліборобських мір видається більш логічним. Не виключено також, що на час масового знайомства з гривнями-прикрасами у частини іранських та слов'янських племен, хлібні міри вже були змінені. У частини слов'ян ця міра (у змінній формі) перейшла на посівний посуд, назви ділянок землі, рельєфу, збереглася в окремих, пов'язаних із землеробством, елементах вірувань.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев, В. И. 1958a. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. 1: А—К. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Абаев, В. И. 1958b. Из истории слов. Русское гривенка, персидское *gīrvānke*. *Вопросы языкознания*, IV, с. 96-98.
- Авилова, Л. И. 2018. *Анатолийские клады металлических изделий*. Москва: ИА РАН.
- Андреев, М. С. 2020. *Таджики долины Хуф*. Бишкек: Джем кей Джи.
- Анохин, В. А. 1986. Деньги Киевской Руси. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР в трех томах*. 3. Киев: Наукова думка, с. 485-491.

- Бажан, М. П. (ред.). 1974. *Українська радянська енциклопедія*. 3. Київ: Українська радянська енциклопедія.
- Беляев, И. Т. 1927. О древних и нынешних русских мерах протяжения и веса. *Semipalatinsk Kondakovianum*, 1, с. 247-288.
- Беляева, С. О., Пашкевич, Г. О. 1990. Зернове господарство Середнього Подніпров'я Х—XIV ст. *Археологія*, 3, с. 37-47.
- Бивар, А. Д. Х. 1991. Митра и Серапис. *Вестник древней истории*, 3, с. 52-63.
- Блаватский, В. Д. 1953. *Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: АН СССР.
- Болсуновский, К. В. 1903. *Русские монетные гривны, их формы и происхождение*. Киев: Н. А. Гирич.
- Богуславский, Е. С. 1982. Древнеегипетская экономика на пути к возникновению денег. *Вестник древней истории*, 1, с. 3-12.
- Большаков, О. Г. 1984. *Средневековый город Ближнего Востока VII — середина XIII в.* Москва: Наука.
- Большаков, О. Г. 2010. Метрологические заметки. *Историкография и источниковедение*, 15, с. 153-184.
- Боровський, Я. Є. 1981. *Походження Києва: Історіографічний нарис*. Київ: Наукова думка.
- Брайчевський, М. Я. 1959. *Римська монета на території України*. Київ: АН СССР.
- Буганов, В. И., Преображенский, А. А., Тихонов, Ю. А. 1980. *Эволюция феодализма в России*. Москва: Мысль.
- Бурский, М. И. (ред.). 1937. *Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве*. Москва; Ленинград: ОГИЗ-Сельхозгиз.
- Варрон. 1963. *Сельское хозяйство. Перевод с латинского комментарий и вступительная статья М. Е. Сергиенко*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Відейко, М. Ю. 2005. *Трипільська археологічна культура в Україні*. Київ: Академперіодика.
- Волин, С. Л., Ромаскевич, А. А., Якубовский, А. Ю. (ред.). 1939. *Материалы по истории туркмен и Туркмени*. I: VII—XV вв. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Востоков, А. Х. 1858. *Словарь Церковно-славянского языка*. I. Санкт-Петербург: Академия наук.
- Гамкрелидзе, Т. В., Иванов, В. В. 1984. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Тбилиси: Тбилисский университет.
- Геопоники... 1960. *Геопоники. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Горяев, Н. В. 1896. *Сравнительный этимологический словарь русского языка*. Тифлис: Типография канцелярии Главного нач. гр. г. на Кавказе.
- Григорян, Г. М. 1990. *Очерки истории Сюника. IX—XV вв.* Ереван: АН Армянской ССР.
- Грошева, А. В. 2009. *Латинская сельскохозяйственная лексика на индоевропейском фоне*. Санкт-Петербург: Наука.
- Грузинские... 1982. *Грузинские документы IX—XV вв. в собрании Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР*. Перевод и комментарии С. С. Какабадзе. Москва: Наука.
- Гумецька, Л. Л. (ред.). 1977. *Словник старорук-райської мови XIV—XVI ст.* I: А—М. Київ: Наукова думка.
- Давидович, Е. А., В. 1970. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. В: Хинц, В. *Мусульманские меры и веса с переводом в метри-ческую систему (перевод с нем. Брегель Ю. Э.)*. Давидович, Е. А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. Москва: Наука, с. 79-131.
- Дворецкий, И. Х. 1986. *Латинско-русский словарь*. Москва: Русский язык.
- Добиащ-Рождественской, О. А., Бурский, М. И. (ред.). 1936. *Агристика в памятниках западного средневековья. Переводы и комментарии*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Довженко, В. Й. 1961. *Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.* Київ: АН УРСР.
- Докучаев, В. В. 1936. *Русский чернозем*. Москва; Ленинград: ОГИЗ-Сельхозгиз.
- Дьяконов, И. М., Лившиц, В. А. 1966. Новые находки документов в Старой Нисе. В: Дьяконов, И. (ред.). *Переднеазиатский сборник*, II. Москва: Наука, с. 134-157.
- Епифаний Кипрский. 1885. О мерах и весах. Творения Святого Епифания Кипрского. *Творения святых отцов*. 52, 6. Москва: Типография М. Волчанінова, с. 213-266.
- Ерофійев, І. 1927. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг. В: Багалій Д. І. (ред.). *Роботи з метрології*, 2. Харків, с. 11-52.
- Железняк, І. М. 1987. *Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-наддніпрянського Правобережжя*. Київ: Наукова думка.
- Заходер, Б. Н. 1967. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*. II. Москва: Наука.
- Зубко, А. 2012. Походження давньоруської гривні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 109, 7, с. 19-22.
- Зубко, А. 2015. Грошово-вагові системи в Київській Русі. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 26—27, с. 327-336.
- Иванов, В. В. 2008. *Труды по этимологии индо-европейских и древнепереднеазиатских языков*. 2. Москва: Знак.
- Каждан, А. П. 1960. *Деревня и город в Византии IX—X вв.* Москва: АН СССР.
- Каждан, А. П. 1971. Из экономической жизни Византии (XI—XII вв.). В: Удальцова, А. П. (ред.). *Византийские очерки*. Москва, с. 169-212.
- Катон Марк Порций. 1950. *Земледелие*. Перевод и комментарии М. Е. Сергиенко. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Климовский, С. И. 2012. *Где, когда и почему возник Киев*. Киев: Стилоус.
- Кобычев, В. П. 1973. *В поисках прародины славян*. Москва: Наука.
- Колоїз, Ж. В. 2012. Біблейна репрезентація одиниць вимірювання в україномовному перекладі. *Мовознавство*, 5, с. 68-80.
- Комар, О. До проблеми датування грошових злитків київського типу. 2016. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1 (1), с. 173-178.
- Краснов, Ю. А. 1974. *Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. III тыс. до н. э. — I половина I тыс. н. э.* Материалы и исследования по археологии СССР, 174. Москва: Наука.
- Краснов, Ю. А. 1987. *Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Круг, Ф. 1807. *Критические разыскания о древних русских монетах*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Крысько, В. Б. (ред.). 2006. *Словарь русского языка XI—XVII вв.* 27. Москва: Наука.
- Кузищин, В. И. 1966. *Очерки по истории земледелия Италии II в. до н. э. — I в. н. э.* Москва: МГУ.

- Куник, А. 1860. *О русско-византийских монетах Ярослав I Владимировича с изображением св. Георгия Победоносца*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Левашова, В. П. 1956. *Сельское хозяйство*. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.* Москва: Культурно-просветительская литература, с. 19-105.
- Левшиновский, М. С. 1903. *Опыт истории денежных знаков в России*. 1. Минск: Типография С. А. Некрасова.
- Литаврин, Г. Г. 1956. Налоговая политика в Болгарии в 1018—1185 гг. *Византийский временник*, 10, с. 81-110.
- Луконин, В. Г. 1987. *Древний и раннесредневековый Иран*. Москва: Наука.
- Манандян, Я. А. 1949. Римско-византийские хлебные меры и связанные на них индексы хлебных цен. *Византийский временник*, II (XXVII), с. 60-73.
- Манандян, Я. 1985. *Труды*. VI. Ереван: АН Армянской ССР.
- Марков, А. 1910. *Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических)*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Мартинова, Г. 2016. Архаїзми та інновації в діалектних словниках як відображення динаміки говірки. *Gwary Dziś*, 8, с. 57-66.
- Мегрелидзе, И. В. 1938. *Лазский и мегрельский слоги в гурийском*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Медведев, А. Ф. 1963. О новгородских гривнах серебра. *Советская археология*, 2, с. 107-120.
- Мельничук, О. С. (ред.). 1982. *Етимологічний словник української мови*. I: А—Г. Київ: Наукова думка.
- Милов, Л. В. 2003. Особенности исторического процесса в России. *Вестник Российской Академии наук*, 73, 9, с. 771-778.
- Муравьев, Н. Н. 1826. *Описание древней новгородской серебряной гривны и ея рублей, с некоторыми понятиями о древности, величии и богатстве Новгорода*. Москва: Университетская типография.
- Назаренко, А. В. 1996. О происхождении древнерусского денежно-весового счета. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 г.*: Новое в нумизматике, с. 5-79.
- Народная... 1910. *Народная энциклопедия научных и прикладных знаний*. IV: Сельское хозяйство, земледелие. Москва: И. Д. Ситин.
- Никоноров, В. П. 2005. К вопросу о парфянском наследии в Сасанидском Иране: военное дело В: Никоноров, В. П. (ред.). *Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов*. Археология, история, этнология, культура. Материалы международной научной конференции посвященной 100-летию со дня рождения Александра Марковича Беленицкого. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 141-179.
- Німчук, В. В. (ред.). 1973. *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*. Київ: Наукова думка.
- Носович, И. И. 1870. *Словарь белорусскаго наречия*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Откупщиков, Ю. В. 2001. *Очерки по этимологии*. Санкт-Петербург: СПбУ.
- Павлюк, С. П. 1991. *Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект*. Київ: Наукова думка.
- Пашкевич, Г. О. 2012. *Хліб давньої України*. Київ: Скіф.
- Пашкевич, Г. О. Відейко, М. Ю. 2006. *Рільництво племен трипільської культури*. Київ.
- Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Київ: Академперіодика.
- Петрушевский, И. П. 1960. *Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XV веков*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Пигулевская, Н. 1937. К вопросу о податной реформе Хосроя АнушERVана. *Вестник древней истории*, 1, с. 143-154.
- Пигулевская, Н. 1951. *Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV—VI вв.* Москва; Ленинград: АН СССР.
- Порциг, В. 1964. *Членение индоевропейской языковой области*. Москва: Прогресс.
- Преображенский, А. 1910—1914. *Этимологический словарь русского языка*. I. Москва: Г. Лиссер, Д. Совко.
- Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. 2007. *Этимологический словарь иранских языков*. 3. Москва: Восточная литература.
- Романова, Г. Я. 2017. *Объяснительный словарь старинных русских мер*. Москва: Университет Дмитрия Пожарского.
- Сапрыкин, С. Ю. 2009. *Религия и культы Понтийского эллинистического и римского времени*. Москва; Тула: Триумф принт.
- Святловский, В. В. 1914. *Примитивно-торговое государство как форма быта*. Санкт-Петербург: Герольд.
- Сібрук, А. В., Добровольська, Л. А. 2018. Історико-семантичний шлях іменника гривня. В: *Наукове мислення: Збірник статей учасників двадцяті наукової всеукраїнської практично-пізнавальної інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього»*. Дніпро: Н. С., с. 68-70.
- Словарь... 1790. *Словарь Академии Российской*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Сорочан, С. Б. 2020. *Ромейское царство*. 3. Харьков: Майдан.
- Струмилин, С. Г. 1966. *Очерки экономической истории СССР*. Москва: Наука.
- Татищев, В. Н. 1996. *Собрание сочинений. История Российская (окончание). Работы разных лет*. 7—8. Москва: Ладомир.
- Терещенко, А. Е., Чухина, И. Г. Яржецкий, К. 2016. Злаки на античных монетах. *Древности Боспора*, XX, с. 446-466.
- Толочко, П. П. 1987. *Древняя Русь*. Киев: Наукова думка.
- Томашевский, А. П. 1992. Природно-хозяйственный аспект заселения бассейна р. Тетерів у середньовіччі. *Археологія*, 3, с. 46-59.
- Топоров, В. Н., Трубаев, О. Н. 1962. *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Москва: АН СССР.
- Тредиаковский, В. 1773. *Три разсуждения о трех славнейших древностях Российских*. Санкт-Петербург.
- Третьяков, И. И. 1932. *Подсечное земледелие в Восточной Европе*. Известия ГАИМК, XIV, 1, с. 1-39.
- Трубаев, О. Н. (ред.). 1980. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. 7. Москва: Наука.
- Трубаев, О. Н. (ред.). 1985. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. 12. Москва: Наука.
- Успенский, Ф. 1885. Следы писцовых книг в Византии. *Журнал Министерства Народного Просвещения*, CCXL, июль, с. 1-52.

- Успенский, Ф. 1888. Византийские землемеры. Наблюдения по истории сельского хозяйства. *Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.)*, II, с. 272-341.
- Филин, Ф. П. (ред.). 1972. *Словарь русских народных говоров*. 7. Ленинград: Наука.
- Филин, Ф. П. (ред.). 1980. *Словарь русского языка XI—XVII вв.* 7. Москва: Наука.
- Ханыков, Н. В. 1851. О весах и мерах Закавказского края. *Кавказский календарь на 1852 год*, с. 534-579.
- Харитонов, Х. 2004. *Стари мерки, теглики и монеты в България (VII—XX век)*. Велико Търново: Абагар.
- Хинц, В. 1970. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. В: Хинц, В. *Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему (перевод с нем. Брегель Ю. Э.)*. Давидович, Е. А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. Москва: Наука, с. 9-78.
- Холов, М. Ш., Каюмова, Х. А. 2013. *Метрология и хронология Восточной Бухары и Западного Памира (втор. полов. XVIII — начало XX вв.)*. Душанбе: Дониш.
- Хориков, И. П., Малев, М. Г. 1980. *Новогреческо-русский словарь*. Москва: Русский язык.
- Худобашев, А. 1838. *Армяно-русский словарь*. Москва: Институт Восточных языков.
- Черепнин, Л. В. 1944. *Русская метрология*. Москва: Главное Архивное управление НКВД СССР.
- Чернов, С. І. 1957. Назва грошей та грошових одиниць в давньоруській мові та їх еволюція в українській мові. *Наукові записки Запорізького Державного педагогічного інституту. Філологічний збірник*, IV, с. 144-160.
- Черных, П. Я. 1956. *Очерк русской исторической лексикологии Древнерусский период*. Москва: МГУ.
- Чуистова, Л. И. 1962. Античные и средневековые весовые системы имевшие хождение в Северном Причерноморье. *Археология и история Боспора*, II, с. 7-231.
- Чунакова, О. М. 2011. *Манихейские рукописи из Восточного Туркестана. Среднеперсидские и парфянские фрагменты*. Памятники письменности Востока, СХХ. Москва: Восточная литература.
- Шанский, Н. М. (ред.). 1972. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: МГУ.
- Шапошников, А. Н. 2010. *Этимологический словарь современного русского языка в 2-х т.* 1: А—Н. Москва: Наука.
- Шимкевич, Ф. 1842. *Корнеслов русского языка сравненного со всеми главнейшими славянскими наречиями и с двадцатью четырьмя иностранными языками*. 1. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Шостын, Н. А. 1975. *Очерки истории русской метрологии XI—XIX веков*. Москва: Издательство стандартов.
- Шустер-Шевц, Г. 2007. Правовмерно ли разделение праслав. *krinica/*krynica* «колодец, источник» и *krin (ica), kryn(ьka) «сосуд». *Этимология*, 2003—2005, с. 323-327.
- Эдельман, Д. И. 2002. *Иранские и славянские языки*. Москва: Восточная литература.
- Эдельман, Д. И. 2007. *Этимологический словарь иранских языков*. 4: I—K. Москва: Восточная литература.
- Янин, В. Л. 2009. *Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода*. Москва: Языки славянских культур.
- Al-Nasarat, M. 2018. Weights and Measures Units in Petra Papyri. *Canadian Social Science*, 14, 5, p. 1-5.
- Bivar, A. D. H. 2010. (online). Weights and measures. I. Pre-Islamic period. *Encyclopedia Iranica*. Режим доступа: <https://www.iranicaonline.org/articles/weights-measures-i> (дата звернення 24 березня 2020).
- Bosak, J. 2014. (online). Canonical grain weights as a key to ancient systems of weights and measures. Режим доступа: <http://www.ibiblio.org/bosak/pub/wam/canonical-grain-weight-key.pdf>. (дата звернення 24 березня 2020).
- Brunner, Ch. J. 1974. Middle Persian Inscription on Sasanian Silverware. *The Metropolitan Museum Journal*, 9, s. 109-121.
- Dean, J. E. (ed.). 1935. *Epiphanius' Treatise on weights and measures*. Chicago: The University of Chicago.
- Durkin-Meisterernst, D. 2004. *Dictionary of Manichaean Texts*. III, 1. Turnhout: Brepols Publishers.
- Einzig, P. 2014 (1944). *Primitive Money: Its Ethnological, Historical and Economic, etc.* London; Oxford.
- Floor, W. 2008. Weights and measures in Qajar Iran. *Studia Iranica*, 37, p. 57-115.
- Hallock, R. T. 1969. *Persepolis Fortification Tablets*. Chicago: The University of Chicago.
- Harmatta, J. 1958. Die parthischen Ostraka aus Dura-Europos. *Acta Antiqua*, 6, p. 87-175.
- Harmatta, J. 1959. Irano-Aramaica (zur Geschichte des frühhellenistischen Judentums in Ägypten). *Acta Antiqua*, 7, p. 337-409.
- Hinz, W. 1973. *Neue wege im altpersischen*. Göttinger Orientforschungen, III. Reihe: Iranica, 1.
- Hinz, W. 1975. *Altiranisches sprachgut der Nebenüberlieferungen*. Göttinger Orientforschungen. III. Reihe: Iranica, 3.
- Hübschmann, H. 1895. *Persische studien*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Hübschmann, H. 1897. *Armenische Etymologie*. Leipzig: Breitkopf & Härtel.
- Kazhdan, P. (ed.). 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 2. New York; Oxford: Oxford University.
- MacKenzie, D. N. 1986. *A concise Pahlavi dictionary*. London; New York; Toronto: Oxford University.
- Martirosyan, H. K. 2010. *Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon*. Leiden: Brill.
- Nöldeke, T. 1879. *Geschichte der Perser und Araber zur zeit Der Sasaniden. Aus der Arabischen chronik des Tabari*. Leyden: E. J Brill.
- Olmstead, A. T. 1948. *History of the Persian Empire*. Chicago; London: The University of Chicago.
- Omont, H. 1906. *Psautier illustré (XIIIe siècle). Reproduction Des 107 Miniatures du manuscrit Latin 8846 de la Bibliothèque Nationale*. Paris: Berthaud Frères.
- Stolper, M. W., Tavernier, J. 2007. An Old Persian Administrative Tablet from the Persepolis Fortification. *Arta*, 1, s. 1-28.
- Rebstock, U. 2008. Weights and mesures in Islam. In: Selin, H. (ed.). *Encyclopaedia of the history of science, technology, and medicine in non Western cultures*. Berlin: Springer, s. 2255-2267.
- Schilbach, E. 1970. *Byzantinische Metrologie*. München: C. H. Beck'sche.
- Strzelczyk, J. Z. 1967. Z nowszych prac nad historią osadnictwa na dawnych terenach słowiańskich w Saksonii Dolnej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, XV, 3, p. 579-592.
- Tavernier, J. 2007. *Iranica in the Achaemenid period (ca. 550—330 BC)*. *Lexicon of Old Iranian Proper*

Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts. Orientalia Lovaniensia Analecta, 158. Leuven; Paris; Dudley: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies.

REFERENCES

- Abaev, V. I. 1958a. *Istoriko-etimologicheskii slovar os-etinskogo iazyka*. 1: A—K. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Abaev, V. I. 1958b. Iz istorii slov. Russkoe grivenka, persidskoe girvanke. *Voprosy iazykoznanii*, IV, c. 96-98.
- Avilova, L. I. 2018. *Anatoliiskie klady metallicheskih izdelii*. Moskva: IA RAN.
- Andreev, M. S. 2020. *Tadzhiki doliny Khuf*. Bishkek: Dzhen kei Dzhi.
- Anokhin, V. A. 1986. Dengi Kievskoi Rusi. In: Baran, V. D. (ed.). *Arkheologiiia Ukrainskoi SSR v trekh tomakh*, 3. Kiev: Naukova dumka, s. 485-491.
- Bazhan, M. P. (ed.). 1974. *Ukrainska radianska entsyklopediia*. 3. Kyiv: Ukrainska radianska entsyklopediia.
- Beliaev, I. T. 1927. O drevnikh i nyneshnikh russkikh merakh protiazheniia i vesa. *Seminarium Kondakovianum*, 1, s. 247-288.
- Beliaeva, S. O., Pashkevych, H. O. 1990. Zernove hospodarstvo Serechnoho Podniprov'ia X—XIV st. *Arkheolohiia*, 3, s. 37-47.
- Bivar, A. D. Kh. 1991. Mitra i Serapis. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 52-63.
- Blavatskii, V. D. 1953. *Zemledelie v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva: AN SSSR.
- Bolsunovskii, K. V. 1903. *Russkie monetnyia grivny, ikh formy i proiskhozhdenie*. Kiev: N. A. Girich.
- Boguslavskii, E. S. 1982. Drevneegipetskaia ekonomika na puti k vozniknoveniiu deneg. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 3-12.
- Bolshakov, O. G. 1984. *Srednevekovyi gorod Blizhnego Vostoka VII — seredina XIII v.* Moskva: Nauka.
- Bolshakov, O. G. 2010. Metrologicheskie zametki. *Istoriografiia i istochnikovedenie*, 15, s. 153-184.
- Borovskiy, Ya. Ye. 1981. *Pokhodzhennia Kyieva: Istoriohrafichnyi narys*. Kyiv: Naukova dumka.
- Braichevskiy, M. Ya. 1959. *Rymska moneta na terytorii Ukrainy*. Kyiv: AN SSSR.
- Buganov, V. I., Preobrazhenskii, A. A., Tikhonov, Iu. A. 1980. *Evolutsiia feodalizma v Rossii*. Moskva: Mysl.
- Burskii, M. I. (ed.). 1937. *Katon, Varron, Kolumella, Plinii. O selskom khoziaistve*. Moskva; Leningrad: OGIZ-Selkhozgiz.
- Varron. 1963. *Selskoe khoziaistvo*. Perevod s latinskogo kommentarii i vstupitelnaia statia M. E. Sergienko. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Videiko, M. Yu. 2005. *Trypilska arkheolohichna kultura v Ukraini*. Kyiv: Akademiipriodyka.
- Volin, S. L., Romaskevich, A. A., Iakubovskii, A. Iu. (ed.). 1939. *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii*. I: VII—XV vv. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Vostokov, A. Kh. 1858. *Slovar Tserkovno-slavianskogo iazyka*. I. Sankt-Peterburg: Akademiia nauk.
- Gamkrelidze, T. V., Ivanov, V. V. 1984. *Indoeuropeiskii iazyk i indoeuropeitsy*. Tbilisi: Tbilisskii universitet.
- Geoponiki... 1960. *Geoponiki. Vizantiiskaia selskokhoziaistvennaia entsiklopediia X veka*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Goriaev, N. V. 1896. *Sravnitelnyi etimologicheskii slovar russkogo iazyka*. Tiflis: Tipografiia kanteliarii Glavnonach. gr. na Kavkaze.
- Grigorian, G. M. 1990. *Ocherki istorii Siunika. IX—XV vv.* Erevan: AN Armianskoi SSR.
- Grosheva, A. V. 2009. *Latinskaia zemledelcheskaia leksika na indoeuropeiskom fone*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Gruzinskii... 1982. *Gruzinskii dokumenty IX—XV vv. v sobranii Leningradskogo otdeleniia Instituta vostokovedeniia AN SSSR*. Perevod i kommentarii S. S. Kakabadze. Moskva: Nauka.
- Humetska, L. L. (ed.). 1977. *Slovnyk staroukrainskoi movy XIV—XVI st.* I: A—M. Kyiv: Naukova dumka.
- Davidovich, E. A., V. 1970. Materialy po metrologii srednevekovoi Srednei Azii. In: Khintc, V. *Musulmanskie mery i vesa s perevodom v metricheskuu sistemu* (perevod s nem. Bregel Iu. E.). Davidovich, E. A. Materialy po metrologii srednevekovoi Srednei Azii. Moskva: Nauka, s. 79-131.
- Dvoretckii, I. Kh. 1986. *Latinsko-russkii slovar*. Moskva: Russkii iazyk.
- Dobias-Rozhdestvenskoi, O. A., Burskii, M. I. (ed.). 1936. *Agrikultura v pamiatnikakh zapadnogo srednevekovia*. Perevody i kommentarii. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Dovzhenok, V. Y. 1961. *Zemlerobstvo Drevnoi Rusi do sere-dyny XIII st.* Kyiv: AN URSSR.
- Dokuchaev, V. V. 1936. *Russkii chernozem*. Moskva; Leningrad: OGIZ-Selkhozgiz.
- Diakonov, I. M., Livshits, V. A. 1966. Novye nakhodki dokumentov v Staroi Nise. In: Diakonov, I. (ed.). *Peredneaziatskii sbornik*, II. Moskva: Nauka, s. 134-157.
- Epifanii Kiprskii. 1885. *O merakh i vesakh. Tvoreniia Sviatogo Epifaniia Kiprskogo. Tvoreniia sviatykh ottcov*. 52, 6. Moskva: Tipografiia M. Volchaninova, s. 213-266.
- Yerofiev, I. 1927. Do pytannia pro stari ukrainski miry, vahu ta hroshovy bihi. In: Bahalii D. I. (ed.). *Roboty z metrolohiu*, 2. Kharkiv, s. 11-52.
- Zheliezniak, I. M. 1987. *Ros i etnolinhvistychni protsesy Serechno-naddnyprianskoho Pravoberezhzhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zakhoder, B. N. 1967. *Kaspiiskii svod svedenii o Vostochnoi Evrope*. II Moskva: Nauka.
- Zubko, A. 2012. Pokhodzhennia davnorusskoi hryvni. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 109, 7, s. 19-22.
- Zubko, A. 2015. Hroshovo-vahovi systemy v Kyivskii Rusi. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 26—27, s. 327-336.
- Ivanov, V. V. 2008. *Trudy po etimologii indoeuropeiskikh i drevneperedneaziatskikh iazykov*. 2. Moskva: Znack.
- Kazhdan, A. P. 1960. *Derevnia i gorod v Vizantii IX—X vv.* Moskva: AN SSSR.
- Kazhdan, A. P. 1971. Iz ekonomicheskoi zhizni Vizantii (XI—XII vv.). In: Udaltcova, Z. V. (ed.). *Vizantiiskie ocherki*. Moskva, s. 169-212.
- Katon Mark Portcii. 1950. *Zemledelie*. Perevod i kommentarii M. E. Sergienko. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Klimovskii, S. I. 2012. *Gde, kogda i pochemu voznik Kiev*. Kiev: Stilos.
- Kobychev, V. P. 1973. *V poiskakh prarodiny slavian*. Moskva: Nauka.
- Koloiz, Zh. V. 2012. Bibleina reprezentatsiia odyntys vymyruvannia v ukrainomovnomu perekhadi. *Movoznavstvo*, 5, s. 68-80.
- Komar, O. Do problemy datuvannia hroshovykh zlytkiv kyivskoho typu. 2016. *Naukovyi visnyk Natsionalnogo muz-eiu istorii Ukrainy*, 1 (1), s. 173-178.
- Krasnov, Iu. A. 1974. *Rannee zemledelie i zhivotnovodstvo v lesnoi polose Vostochnoi Evropy. III tys. do n. e. — I polovina I tys. n. e.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 174. Moskva: Nauka.
- Krasnov, Iu. A. 1987. *Drevnie i srednevekovye pakhotnye orudiia Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.
- Krug, F. 1807. *Kriticheskie razyskaniia o drevnikh russkikh monetakh*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Krysko, V. B. (ed.). 2006. *Slovar russkogo iazyka XI—XVII vv.* 27. Moskva: Nauka.
- Kuzishchin, V. I. 1966. *Ocherki po istorii zemledeliia Italii II v. do n. e. — I v. n. e.* Moskva: MGU.
- Kunik, A. 1860. *O rusko-vizantiiskikh monetakh Iaroslava I Vladimirovicha s izobrazheniem sv. Georgiia Pobedonostca*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Levashova, V. P. 1956. *Selskoe khoziaistvo*. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv.* Moskva: Kulturno-prosvetitel'skaia literatura, s. 19-105.
- Levshinovskii, M. S. 1903. *Opyt istorii denezhnykh znakov v Rossii*. 1. Minsk: Tipografiia S. A. Nekrasova.
- Litavrin, G. G. 1956. Nalogovaia politika v Bolgarii v 1018—1185 gg. *Vizantiiskii vremennik*, 10, s. 81-110.
- Lukonin, V. G. 1987. *Drevnii i rannesrednevekovyi Iran*. Moskva: Nauka.
- Manandian, Ia. A. 1949. Rysko-vizantiiskie khlebnye mery i sviazannyie na nikh indeksy khlebnykh tceen. *Vizantiiskii vremennik*, II (XXVII), s. 60-73.

- Manandian, Ia. 1985. *Trudy*. VI. Erevan: AN Armianskoi SSR.
- Markov, A. 1910. *Topografiia kladov vostochnykh monet (sasanidskikh i kuficheskikh)*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Martynova, H. 2016. Arkhaizmy ta inovatsii v dialektnykh slovnnykh yak vidobrazhennia dynamiky hovirky. *Gvary Dziś*, 8, s. 57-66.
- Megrelidze, I. V. 1938. *Lazskii i megrelskii sloi v guriiskom*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Medvedev, A. F. 1963. O novgorodskikh grivnakh serebra. *Sovetskaiia arkheologiiia*, 2, s. 107-120.
- Melnichuk, O. S. (ed.). 1982. *Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy*. I: A—H. Kyiv: Naukova dumka.
- Milov, L. V. 2003. Osobennosti istoricheskogo protessa v Rossii. *Vestnik Rossiiskoi Akademii nauk*, 73, 9, s. 771-778.
- Muravev, N. N. 1826. *Opisanie drevnei novgorodskoi serebrianoi grivny i eia rublei, s nekotorymi poniatiiami o drevnosti, velichii i bogatstve Novgoroda*. Moskva: Universitskaia tipografiia.
- Nazarenko, A. V. 1996. O proiskhozhdenii drevnerusskogo denezhno-vesovogo scheta. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy. 1994 g.*: Novoe v numizmatike, s. 5-79.
- Narodnaia... 1910. *Narodnaia entsiklopediia nauchnykh i prikladnykh znani. IV: Selskoe khoziaistvo, zemledelie*. Moskva: I. D. Sitin.
- Nikonov, V. P. 2005. K voprosu o parfianskom nasledii v Sasanidskom Irane: voennoe delo In: Nikonov, V. P. (ed.). *Tsentralnaia Aziia ot Akhemenidov do Timuridov. Arkheologiiia, istoriia, etnologiiia, kultura. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Aleksandra Markovicha Belenitskogo*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 141-179.
- Nimchuk, V. V. (ed.). 1973. *Leksikon latinskii E. Slavinetskogo. Leksikon sloveno-latinskii E. Slavinetskogo ta A. Koretskogo-Satanovskogo*. Kyiv: Naukova dumka.
- Nosovich, I. I. 1870. *Slovar belorusskago narechiia*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Otkupshchikov, Iu. V. 2001. *Ocherki po etimologii*. Sankt-Peterburg: SPbU.
- Pavliuk, S. P. 1991. *Tradytiiine khliborobstvo Ukrainy: ahrotekhnichniy aspekt*. Kyiv: Naukova dumka.
- Pashkevych, H. O. 2012. *Khlib davnoi Ukrainy*. Kyiv: Skif.
- Pashkevych, H. O. Videiko, M. Yu. 2006. *Rilnytstvo plemen trypil'skoi kultury*. Kyiv.
- Petrashenko, V. A. 2005. Drevnerusskoe selo (po materialam poselenii u s. Grigorovka). Kiiv: Akademperiodika.
- Petrushkevskii, I. P. 1960. *Zemledelie i agrarnye otnosheniia v Irane XIII—XV vekov*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Pigulevskaia, N. 1937. K voprosu o podatnoi reforme Khosroia Anushervana. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 143-154.
- Pigulevskaia, N. 1951. *Vizantiiia na putiakh v Indiiu. Iz istorii torgovli Vizantii s Vostokom v IV—VI vv*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Portcig, V. 1964. *Chlenenie indoevropskoi iazykovoi oblasti*. Moskva: Progress.
- Preobrazhenskii, A. 1910—1914. *Etimologicheskii slovar russkogo iazyka*. I. Moskva: G. Lissner, D. Sovko.
- Rastorgueva, V. S., Edelman, D. I. 2007. *Etimologicheskii slovar iranskikh iazykov*. 3. Moskva: Vostochnaia literatura.
- Romanova, G. Ia. 2017. *Obiasnitelnyi slovar starinnykh russkikh mer*. Moskva: Universitet Dmitriia Pozharskogo.
- Saprykin, S. Iu. 2009. *Religiia i kul'ty Ponta ellinisticheskogo i rimskogo vremeni*. Moskva; Tula: Triumf print.
- Sviatlovskii, V. V. 1914. *Primitivno-torgovoe gosudarstvo kak forma byta*. Sankt-Peterburg: Gerold.
- Sibruk, A. V., Dobrovolska, L. A. 2018. Istoriiko-semantichnyi shliakh imennika hryvna. In: *Naukove myslennia: Zbirnyk statei uchastykiv dvadtsiatoi naukovo vseukrainskoi praktychno-piznavalnoi internet-konferentsii «Naukova dumka suchasnosti i maibutnoho»*. Dnipro: N. S., s. 68-70.
- Slovar... 1790. *Slovar Akademii Rossiiskoi*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Sorochan, S. B. 2020. *Romeiskoe tsarstvo*. 3. Kharkov: Maidan.
- Strumilin, S. G. 1966. *Ocherki ekonomicheskoi istorii SSSR*. Moskva: Nauka.
- Tatishchev, V. N. 1996. *Sobranie sochinenii. Istoriia Rossiiskaia (okonchanie). Raboty raznykh let*. 7—8. Moskva: Ladamir.
- Tereshchenko, A. E., Chukhina, I. G. Iarzhetskii, K. 2016. Zlaki na antichnykh monetakh. *Drevnosti Bospora*, XX, s. 446-466.
- Tolochko, P. P. 1987. *Drevniaia Rus*. Kiev: Naukova dumka.
- Tomashevskii, A. P. 1992. Pryrodno-hospodarchyi aspekt zaseleniia baseinu r. Teteriv u srednovichni chasy. *Arkheologiiia*, 3, s. 46-59.
- Toporov, V. N., Trubachev, O. N. 1962. *Linguisticheskii analiz gidronimov Verkhnego Podneprov'ia*. Moskva: AN SSSR.
- Trediakovskii, V. 1773. *Tri razsuzhdeniia o trekh slavneishikh drevnostiakh Rossiiskikh*. Sankt-Peterburg.
- Tretiakov, I. I. 1932. *Podsechnoe zemledelie v Vostochnoi Evrope*. Izvestiia GAIMK, XIV, 1, s. 1-39.
- Trubachev, O. N. (ed.). 1980. *Etimologicheskii slovar slavianskikh iazykov. Praslavianskii leksicheskii fond*. 7. Moskva: Nauka.
- Trubachev, O. N. (ed.). 1985. *Etimologicheskii slovar slavianskikh iazykov. Praslavianskii leksicheskii fond*. 12. Moskva: Nauka.
- Uspenskii, F. 1885. Sledy pistovykh knig v Vizantii. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia*, CCXL, iul, s. 1-52.
- Uspenskii, F. 1888. Vizantiiskie zemlemery. Nabliudeniia po istorii selskogo khoziaistva. *Trudy VI Arkheologicheskogo sezda v Odesse (1884 g.)*, II, s. 272-341.
- Filin, F. P. (ed.). 1972. *Slovar russkikh narodnykh govorov*. 7. Leningrad: Nauka.
- Filin, F. P. (ed.). 1980. *Slovar russkogo iazyka XI—XVII vv*. 7. Moskva: Nauka.
- Khanykov, N. V. 1851. O vesakh i merakh Zakavkazskogo kraia. *Kavkazskii kalendar na 1852 god*, s. 534-579.
- Kharitonov, Kh. 2004. *Stari merki, tegliki i monety v Blgarii (VII—XX vek)*. Veliko Trnovo: Abagar.
- Khintc, V. 1970. Musulmanskie mery i vesa s perevodom v metriceskuiu sistemu. In: Khintc, V. Musulmanskie mery i vesa s perevodom v metriceskuiu sistemu (perevod s nem. Bregel Iu. E.). Davidovich, E. A. *Materialy po metrologii srednevekovoi Srednei Azii*. Moskva: Nauka, s. 9-78.
- Kholov, M. Sh., Kaiumova, Kh. A. 2013. *Metrologiia i khronologiia Vostochnoi Bukhary i Zapadnogo Pamira (otor. polov. XVIII — nachalo XX vv.)*. Dushanbe: Donish.
- Khorikov, I. P., Malev, M. G. 1980. *Novogrechesko-russkii slovar*. Moskva: Russkii iazyk.
- Khudobashev, A. 1838. *Armiano-russkii slovar*. Moskva: Institut Vostochnykh iazykov.
- Cherepnin, L. V. 1944. *Russkaia metrologiia*. Moskva: Glavnoe Arkhivnoe upravlenie NKVD SSSR.
- Chernov, Ye. I. 1957. Nazva hroshei ta hroshevykh odyntys v davnorusskii movi ta yikh evoliutsiia v ukrainskii movi. *Naukovi zapysky Zaporizkoho Derzhavnogo pedahohichnogo instytutu. Filolohichniy zbirnyk*, IV, s. 144-160.
- Chernykh, P. Ia. 1956. *Ocherk russkoi istoricheskoi leksikologii Drevnerusskii period*. Moskva: MGU.
- Chuistova, L. I. 1962. Antichnye i srednevekovye vesovye sistemy imevshe khozhdenie v Severnom Prichernomore. *Arkheologiiia i istoriia Bospora*, II, s. 7-231.
- Chunakova, O. M. 2011. Manikeiskie rukopisi iz Vostochnogo Turkestana. Srednepersidskie i parfianskie fragmenty. *Pamiatniki pismennosti Vostoka*, CXIX. Moskva: Vostochnaia literatura.
- Shanskii, N. M. (ed.). 1972. *Etimologicheskii slovar russkogo iazyka*. Moskva: MGU.
- Shaposhnikov, A. N. 2010. *Etimologicheskii slovar sovremenno russkogo iazyka v 2-kh t.* 1: A—N. Moskva: Nauka.
- Shimkevich, F. 1842. *Korneslov russkogo iazyka sravnenogo so vsemi glavneishimi slavianskimi narechiiami i s dvadcatiiu chetyrmia inostrannymi iazykami*. 1. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Shostin, N. A. 1975. *Ocherki istorii russkoi metrologii XI—XIX vekov*. Moskva: Izdatelstvo standartov.
- Shuster-Shevtc, G. 2007. Pravoverno li razdelenie praslav. *Krinica/*krynica* «kolodetc, istochnik» i *krin (ica), kryn(ka) «sosud». *Etimologiia*, 2003—2005, s. 323-327.

- Edelman, D. I. 2002. *Iranske i slavianskie iazyki*. Moskva: Vostochnaia literatura.
- Edelman, D. I. 2007. *Etimologicheskii slovar iranskikh iazykov*. 4: I—K. Moskva: Vostochnaia literatura.
- Ianin, V. L. 2009. *Denezhno-vesovye sistemy domongolskoi Rusi i ocherki istorii denezhnoi sistemy srednevekovogo Novgoroda*. Moskva: Iazyki slavianskikh kultur.
- Al-Nasarat, M. 2018. Weights and Measures Units in Petra Papyri. *Canadian Social Science*, 14, 5, p. 1-5.
- Bivar, A. D. H. 2010. (online). Weights and measures. I. Pre-Islamic period. *Encyclopedia Iranica*. Rezhym dostupu: <https://www.iranicaonline.org/articles/weights-measures-i> (Data zvernennia 24 berезня 2020).
- Bosak, J. 2014. (online). Canonical grain weights as a key to ancient systems of weights and measures. Rezhym dostupu: <http://www.ibiblio.org/bosak/pub/wam/canonical-grain-weight-key.pdf>. (Data zvernennia 24.03.2020).
- Brunner, Ch. J. 1974. Middle Persian Inscription on Sasanian Silverware. *The Metropolitan Museum Journal*, 9, s. 109-121.
- Dean, J. E. (ed.). 1935. *Epiphanius' Treatise on weights and measures*. Chicago: The University of Chicago.
- Durkin-Meisterernst, D. 2004. *Dictionary of Manichaean Texts*. III, 1. Turnhout: Brepols Publishers.
- Einzig, P. 2014 (1944). *Primitive Money: Its Ethnological, Historical and Economic, etc.* London; Oxford.
- Floor, W. 2008. Weights and measures in Qajar Iran. *Studia Iranica*, 37, p. 57-115.
- Hallock, R. T. 1969. *Persepolis Fortification Tablets*. Chicago: The University of Chicago.
- Harmatta, J. 1958. Die parthischen Ostraka aus Dura-Europos. *Acta Antiqua*, 6, p. 87-175.
- Harmatta, J. 1959. Irano-Aramaica (Zur Geschichte des frühhellenistischen Judentums in Ägypten). *Acta Antiqua*, 7, p. 337-409.
- Hinz, W. 1973. *Neue Wege im altpersischen*. Göttinger Orientforschungen, III. Reihe: Iranica, 1.
- Hinz, W. 1975. *Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen*. Göttinger Orientforschungen. III. Reihe: Iranica, 3.
- Hübschmann, H. 1895. *Persische Studien*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Hübschmann, H. 1897. *Armenische Etymologie*. Leipzig: Breitkopf & Härtel.
- Kazhdan, P. (ed.). 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 2. New York; Oxford: Oxford University.
- MacKenzie, D. N. 1986. *A concise Pahlavi dictionary*. London; New York; Toronto: Oxford University.
- Martirosyan, H. K. 2010. *Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon*. Leiden: Brill.
- Nöldeke, T. 1879. *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der Arabischen Chronik des Tabari*. Leyden: E. J. Brill.
- Olmstead, A. T. 1948. *History of the Persian Empire*. Chicago; London: The University of Chicago.
- Omout, H. 1906. *Psautier illustré (XIIIe siècle). Reproduction Des 107 Miniatures du manuscrit Latin 8846 de la Bibliothèque Nationale*. Paris: Berthaud Frères.
- Stolper, M. W., Tavernier, J. 2007. An Old Persian Administrative Tablet from the Persepolis Fortification. *Arta*, 1, s. 1-28.
- Rebstock, U. 2008. Weights and measures in Islam. In: Selin, H. (ed.). *Encyclopaedia of the history of science, technology, and medicine in non Western cultures*. Berlin: Springer, s. 2255-2267.
- Schilbach, E. 1970. *Byzantinische Metrologie*. München: C. H. Beck'sche.
- Strzelczyk, J. Z. 1967. Z nowszych prac nad historią osadnictwa na dawnych terenach słowiańskich w Saksonii Dolnej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, XV, 3, p. 579-592.
- Tavernier, J. 2007. *Iranica in the Achaemenid period (ca. 550—330 BC). Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts*. Orientalia Lovaniensia Analecta, 158. Leuven; Paris; Dudley: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies.

G. A. Kozubovskiy

TO THE ORIGIN OF THE GRIVNA

The article is devoted to the problems of the Old Slavonic grivna. The word is present in all Slavonic languages and associates with decoration, weight and monetary unit. Many researchers link word a grivna as derived from animal mane. Study of the Persian, Caucasian and some other East writings and archeological sources of the 1st millennium BC to the 1st millennium AD (T. Nöldeke, H. Hübschmann, J. Harmatta, A. Manandyan, W. Hinz, A. Bivar, H. Martirosyan and other) has allowed to select many variant off this word, how corn measure and land measure. This measure is fixed in Old Persian, Middle Persian, Armenian, Georgian, Parthian, Arabic and other languages (grb, grbn, grüba, griv, grīw, garib, jarib and other). Grb (graßi, basket) is present in Aramaic-Egyptian document and is dated near 310 BC. How corn measure, the word was widespread in the Achaemenid and Sasanian Empire. Attested as Armenian corn measure in the Anania Sirakaci, 7th century (9.782 kg, 1.5 modius, a unit of measurement), links with garw-o-y, barley. However, in Greek version inscription of Šāpur I (240—271), the word can be correspond to 9.32 litres (A. Bivar). Griv as corn measure is fixed on Caucasus in the end of the 1st millennium — beginning of 2nd millennium AD. Special attention is spared to geographical terminology, in East Europe word griva are spread for mountain territory and area of land. Obviously, griv-modius how a corn measure preceded to grivna-decoration, to grivna-weight and to grivna-monetary unit in the Slavonic territories. The Eastern Europe in the end of 1st millennium BC and the 1st millennium AD was a territory of agrarian economy, and corn measure defined all others: capacity, length and square, weight measures and monetary units.

Keywords: Griv-modius, Grivna, measurement for corn and land, Persian, Eastern Slavs, Kyiv Rus.

Одержано 14.12.2020

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KOZUBOVSKIY Georgiyi, Ph. D. (In History), Researcher fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2633-604X, e-mail: kozubovskiy_yurii@iananu.org.ua.